

Aanspreekvormen in Nederlandse en Vlaamse personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden

1. Achtergrond en probleemafbakening

Veel van het vroegste onderzoek naar de Nederlandse aanspreekvormen is historisch van aard.¹ Men was met name geïnteresseerd in twee aspecten van hun geschiedenis: de 16e-eeuwse ontwikkeling van een systeem met maar één voornaamwoord (het moderne *gij*) uit het middeleeuwse systeem met de twee voornaamwoorden *du* en *ghi*; en de opkomst van *jij*, *u* en *jullie* in de periode tussen de 17e en de vroege 20e eeuw. In de jaren 70 en 80 van de 20e eeuw verschenen er een paar studies over het veranderende gebruik van *u* en *je/jij* in het derde kwartaal van die eeuw (bijv. Van den Toorn 1977, 1982; Van den Toorn & Vermaas 1988). Terwijl de historische interesse blijft bestaan (bijv. Aalberse 2004a, 2004b), lijkt het onderzoek naar het huidige gebruik van de Nederlandse voornaamwoorden recentelijk in een stroomversnelling te zijn geraakt. In 2002 verscheen het proefschrift van Hannie Vermaas dat voornamelijk gaat over veranderingen in het gebruik van aanspreekvormen in de spreektaal in Nederland in de tweede helft van de 20^e eeuw. Daarmee werpt ze tevens een licht op het hedendaagse gebruik, waarvan het belangrijkste kenmerk een door (snelle) verandering veroorzaakte verwarring schijnt te zijn. Vandekerckhove (2004: 981) doet hetzelfde voor de 'bovendialectische omgangstaal in Vlaanderen'.² Naast de spreektaal is er door diverse onderzoekers ook aandacht besteed aan het gebruik van de aanspreekvormen in diverse geschreven tekstsoorten: Zalk & Jansen (2004) en Jansen & Janssen (2005) bespreken de receptie van *u* en *je* in respectievelijk webteksten en Postbus 51-folders, en Wenzel (2005) bekijkt het gebruik van aanspreekvormen in recente bijbelvertalingen.³

Samenvatting

Dit artikel doet verslag over een kwantitatief onderzoek naar het huidige gebruik van aanspreekvormen (d.w.z. voornaamwoorden van de tweede persoon) in personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden in zowel Nederland als Vlaanderen. In sommige advertenties worden uitsluitend de formele varianten (*u* en *uw*) gebruikt, in andere alleen de vertrouwelijke (*je*, maar ook *jij* en *jou(u)*). Sociolinguïstische theorieën over aanspreekvormen en sociologische theorieën over interculturele communicatie vormen de achtergrond voor het onderzoek. De bevindingen zijn gebaseerd op een corpus van advertenties op de websites van *Intermediair* en *Jobat*. Er worden ook vergelijkingen getrokken met andere Germaanse talen.

In dit artikel wordt het gebruik van de Nederlandse aanspreekvormen in een andere tekstsoort onder de loep genomen, namelijk personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden. Bij het vluchtig doorbladeren van dit soort personeelsadvertenties in nationale kranten valt namelijk het zeer gevarieerde voornaamwoordelijke gebruik op, zowel in Nederland als in Vlaanderen. Sommige advertenties gebruiken de fomele variant (dus het persoonlijk voornaamwoord *u* en bezittelijk *uw*):

- (1) *U* heeft HBO werk- en denkniveau, marketingkennis op NIMA-B niveau en kennis van de markt. Daarnaast heeft *u* ervaring als marketeer, ook met direct marketing en database marketing en ervaring met zelfstandige projecten van substantiële omvang. *U* bent commercieel, resultaat- en servicegericht, analytisch en heeft organisatorische kwaliteiten. Ook heeft *u* goede communicatieve vaardigheden, zowel mondeling als schriftelijk, vanwege het werken in team-verband.

Andere advertenties gebruiken de vertrouwelijke variant, waarbij dan vaak de onbenadrukte vorm *je* wordt gebruikt (voorbeeld 2) maar ook de vormen met nadruk *jij*, *jou* en *jouw* voorkomen (voorbeeld 3):

- (2) *Je* werkt en denkt op academisch niveau en hebt ten minste 5 jaar ervaring, bij voorkeur aan bureauszijde. Creativiteit en inhoudelijke interesse in alle facetten van onderzoek koppel *je* aan commercieel inzicht en ondernemerschap. *Je* werkt op een prettige manier samen met klanten en collega's, bent resultaatgericht, maar verliest nooit de kwaliteit uit het oog. Vanzelfsprekend ben *je* statistisch en methodisch goed onderlegd, heb *je* een uitstekende uitdrukkingsvaardigheid in woord en geschrift en beheers *je* SPSS en Microsoft Office.
- (3) Op 20 mei organiseert Dexia Bank een exclusieve ontmoetingsdag voor talenten in de bankwereld, interesse? Stuur ons *je* sollicitatiebrief met cv en overtuig ons van *je* talent. Dan nodigen wij *je* graag uit voor een gesprek op zaterdag 20 mei in Brussel. Daar kan *je* uitgebreid en in alle discretie praten met een recruiter en een specialist uit het vak. Zij willen van *jou* horen wie *je* bent en wat *je* zoekt in je carrière. Bij ons hoeft *je* je ambities niet te verbloemen: wij hebben jobs die ook *jouw* verwachtingen perfect invullen. Wie weet werk *jij* nog voor de zomer bij een bank die *je* helemaal *jezelf* laat zijn!

Er zijn ook advertenties die de mogelijke sollicitant niet direct aanspreken, maar de functie op een meer onpersoonlijke manier beschrijven. Hierbij is een soort standaard dat aan het begin van de advertentie de functie met naam en toenaam wordt genoemd (*De Manager Bedrijfsbureau* in voorbeeld 4; *Consultants* in voorbeeld 5), maar er verder naar wordt verwezen door middel van een voornaamwoord van de derde persoon enkelvoud (dus *hij/zij*; voorbeeld 4) of meervoud (voorbeeld 5):

- (4) De Manager Bedrijfsbureau is eindverantwoordelijk voor een team van circa 30 medewerkers, levert een beleidsbijdrage, is faciliterend voor de uitvoering en realisatie van de business doelstellingen en is lid van het MT. *Hij/zij* realiseert vernieuwing en vervult ... een spilfunctie ...

- (5) Consultants vormen de kern van onze projectteams. *Ze* werken nauw samen met de klant om samen het probleem in kaart te brengen en te analyseren. De voornaamste uitdaging van de consultant is ...

Een wat levendiger variant hiervan vermijdt zulke voornaamwoorden en gebruikt een rijkere selectie zelfstandige naamwoorden zoals in voorbeeld 6, waar de verwijzing naar het adverterende bedrijf zelf door middel van voornaamwoorden van de eerste persoon meervoud, *wij* en *onze*, tevens zorgt voor een persoonlijke noot:

- (6) Triode zoekt een planningadviseur die ons team komt versterken. Wij denken aan iemand met een HBO of academische opleiding in de “ruimtelijke ordeningssfeer”, waarbij mensen met een aantal jaren relevante werkervaring onze voorkeur hebben. Tevens verwachten wij van onze nieuwe collega een initiatiefvolle en collegiale houding met goede communicatieve vaardigheden en een analyserend vermogen.

Een laatste onpersoonlijke formule wordt geboden door passieve constructies:

- (7) Sollicitaties kunnen ter attentie van X naar Y worden gestuurd.

In dit onderzoek gaat het met name om de opvallende variatie in het gebruik van voornaamwoorden van de tweede persoon, zoals die hierboven wordt geïllustreerd in voorbeelden 1-3 en die voor het hele Nederlandse taalgebied geldt. Omdat die variatie zo opvalt, is het de moeite waard haar te kwantificeren, en dat is dan ook een eerste doel van dit artikel. Belangrijker is echter de vraag of die variatie, of de mate ervan, in bepaalde contexten wezenlijk verschilt. Bij het beantwoorden van die vraag kan in de context van dit onderzoek aan drie variabelen gedacht worden. De eerste is regionale achtergrond, met name of de advertentie in een Nederlandse of in een Vlaamse krant staat. Een tweede doel van dit artikel is derhalve om eventuele verschillen tussen Nederland en Vlaanderen in kaart te brengen. Wat deze regionale variatie betreft, is het onderzoek beperkt tot het gebruik van de standaardtaal. Naar eventuele dialectvariatie wordt dus niet gekeken. Dit heeft repercussies voor de keuze van de gegevens in het corpusonderzoek, zoals in de eerste alinea van sectie 3 verder wordt uitgelegd. Een tweede variabele die relevant is voor het beantwoorden van de vraag naar de redenen voor de geobserveerde variatie, is specifiek voor personeelsadvertenties de economische branche van de geadverteerde functie. Een derde doel van dit artikel is dan ook de mate van verschil in variatie tussen diverse branches van de economie bloot te leggen. Ten laatste zijn persoonskenmerken van de aangesprokene (vgl. Vermaas 2002) zoals leeftijd, geslacht en maatschappelijke positie een derde relevante variabele. Hoewel dit artikel uitgebreid en expliciet ingaat op de eerste twee variabelen, komen aspecten van de laatste variabele ook aan de orde, maar dan meer impliciet. In wat nu volgt, wordt eerst een theoretisch kader geschetst aan de hand waarvan een aantal hypotheses geformuleerd kunnen worden. Vervolgens beschrijf ik de uitvoering van een corpusonderzoek waarmee die hypotheses getoetst zijn en bespreek ik de resultaten daarvan.

2. Theoretische achtergronden

Het theoretische kader voor dit onderzoek wordt voor een groot gedeelte ingegeven door de sociolinguïstiek, niet in de laatste plaats omdat het spraakmakende artikel van Brown & Gilman over 'de voornaamwoorden van macht en solidariteit' uit 1960⁴ tot de klassiekers van dat vakgebied behoort. Anderzijds is het gebruik van aanspreekvormen ook cultureel bepaald en probeert dit onderzoek te bepalen of er een verschil tussen Nederland en Vlaanderen bestaat in de variatie van het voornaamwoordelijk gebruik in personeelsadvertenties. Dat behelst niet alleen een taalkundig verschil, maar ook een cultureel. Het ligt derhalve voor de hand om ook een intercultureel, of eigenlijk *crosscultureel*, communicatief perspectief toe te passen. Interculturele communicatie is 'wat er gebeurt als mensen uit verschillende culturen met elkaar communiceren,' maar 'crosscultureel communicatieonderzoek is onderzoek waarin men nagaat of en in welk opzicht culturen van elkaar verschillen in communicatiegewoonten' (Claes & Gerritsen 2002: 40).

2.1 Sociolinguïstisch onderzoek In het sociolinguïstische onderzoek naar de Nederlandse aanspreekvormen wordt voortgebouwd op het klassieke werk van Brown & Gilman. Dat stelt dat de voornaamwoorden van de tweede persoon enerzijds uitdrukking geven aan de (maatschappelijk bepaalde) machtsverhoudingen tussen gesprekspartners en anderzijds aan de aan- of afwezigheid van solidariteit tussen hen. Dit is althans het geval in veel Indo-Europese talen. In een ongelijke relatie spreekt dan een meerdere een mindere aan met de zogenaamde T-vorm (naar het Latijnse *tu*; in het Nederlands dus de voornaamwoorden die beginnen met een *j*) en wordt de andere kant uit de V-vorm gebruikt (naar het Latijnse *vos*; in het Nederlands dus *u* en *uw*). Klassieke voorbeelden hiervan zijn de relaties tussen docenten en leerlingen, officieren en soldaten, of werkgevers en werknemers. Aan de andere kant worden in een gelijke relatie waarin sprake is van solidariteit, wederzijds T-vormen gebruikt. Hierbij kan men bijvoorbeeld denken aan gesprekken onder klasgenoten, broers en zussen, of vakgenoten van een 'lager' beroep (zoals ongeschoolde arbeiders). In een gelijke relatie zonder die solidariteit worden echter wederzijds V-vormen gebruikt. Hierbij valt te denken aan vakgenoten van een 'hoger' beroep of onbekenden met dezelfde status. Nu schetsten Brown & Gilman (1972: 259) hiermee een situatie 'in evenwicht', maar zowel de onderhavige maatschappelijke verhoudingen als de talige uitdrukking daarvan in aanspreekvormen zijn aan verandering onderhevig. De taalveranderingen houden daarbij niet per se gelijke tred te met de sociale veranderingen. Zo is het Nederlands nu in een situatie beland waarin *u*, dat dus 'van oorsprong vooral een beleefdheidspronomen' was, 'steeds meer een distantiepronomen [is] geworden' (Vermaas 2002: 60). Die verschuiving van beleefdheidspronomen naar 'voornaamwoord van de non-solidariteit' is voor het moderne *u* overigens al door Van den Toorn (1977: 528) waargenomen. Hij brengt het in verband met het scheppen van een 'zakelijke afstand', bijvoorbeeld voor 'collega's die normaliter *jij* en *jou* tot elkaar zeggen', maar in vergaderingen *u* gebruiken. Ook in de omgang met vreemden wordt afstand bewaard door het gebruik van *u*. De term 'distantiepronomen' is dan ook al door Van den Toorn voorgesteld. Verder 'is in vergelijking met vroeger de solidariteitsdimensie belangrijker geworden; ze kan nu als de dominante dimensie beschouwd worden' (Vermaas 2002: 61).

Het is blijkbaar zo dat voor sommige adverteerders de solidariteitsdimensie inderdaad zo belangrijk is dat ze de potentiële sollicitant al in de personeelsadvertentie tutoyeren. Voor anderen is het echter belangrijk dat de afstand tussen adverteerder en sollicitant wordt be-

waard. De vraag is dan wat de motivatie daarvoor zou kunnen zijn. Het sociolinguïstische onderzoek van de afgelopen decennia laat zien dat de keuze voor een aanspreekvorm wordt beïnvloed door vier factoren: persoonskenmerken van (a) spreker en (b) aangesprokene, (c) de relatie tussen die twee en (d) de situatie waarin het gesprek plaatsvindt. Vermaas (2002) toont aan dat voor de spreker leeftijd, geslacht, opleiding en godsdienst⁵ meespelen, en voor de aangesprokene leeftijd, geslacht en maatschappelijke positie. Bij de factor relatie valt te denken aan ouder-kind of leerkracht-leerling, maar ook aan de vraag hoe goed de gesprekspartners elkaar kennen. Bij de factor situatie gaat het met name om de mate van formaliteit ervan, dus of het gesprek bijvoorbeeld plaatsvindt als onderdeel van een officiële vergadering of een koffiepauze. In haar enquête-onderzoek onderscheidt Vermaas (2002: 200–213) onder andere twee ‘algemeen relationele factoren’ die voor ons van belang zijn: ‘U-gebruik bij onbekendheid van de persoon’ en ‘U-gebruik bij zakelijkheid van de relatie’. In beide gevallen rapporteren maar heel weinig respondenten (resp. 3.6% en 4%) dat ze ‘nooit u’ zeggen en een meerderheid dat ze ‘altijd u’ zeggen. Het globale⁶ percentage respondenten dat ‘altijd u’ zegt tegen onbekenden (71.4%) is echter groter dan dat gerapporteerd bij zakelijkheid (56.6%). Vermaas (ibid. 207) brengt de overeenkomsten tussen deze twee gevallen in verband met het feit dat er ‘bij zowel onbekendheid als zakelijkheid geen sprake is van solidariteit.’

Als we alle meespelende factoren nu projecteren op personeelsadvertenties, kunnen we stellen dat het gaat om een zakelijke situatie waarin de ‘gesprekspartners’ elkaar niet kennen. De ‘spreker’ (de adverteerder) is een bedrijf waarvan het relevantste kenmerk de beroepssector is waartoe het behoort. En hoewel de ‘aangesprokene’ onbekend is, heeft de adverteerder wel een profiel van de ideale kandidaat in het hoofd en zijn er dus ongetwijfeld virtuele persoonskenmerken. Aangezien we met een zakelijke interactie tussen onbekenden te maken hebben, is een vergelijking van onze gegevens met die van Vermaas betreffende zakelijkheid en onbekendheid interessant. Uitgaand van die gegevens van Vermaas zou het niet onredelijk zijn te verwachten dat er in personeelsadvertenties weinig of misschien wel helemaal niet getutoyeerd wordt, maar het is duidelijk dat die verwachting niet uitkomt. We komen in sectie 5 nog terug op deze discrepantie.

2.2 Crosscultureel communicatieonderzoek Claes & Gerritsen (2002) beschrijven ‘cultuurverschillen in communicatie ... vanuit het perspectief van de Nederlandse en Belgisch-Vlaamse cultuur’ (ibid. 5). Daarbij gaan ze uit van Kluckhohn & Strodtbeck (1951), ‘de eerste cultuurspecialisten die de fundamentele problemen van de mens groepeerden in zes basiswaarden’, die zijn geformuleerd in evenveel vragen: ‘Wat is de natuur van de mens? Wat is de relatie van mens tot mens? Wat is de drijfveer van het menselijk handelen? Welke opvattingen heeft de mens over de ruimte om hem heen? Welke tijdsoriëntatie heeft de mens? Wat is de relatie van de mens tot de natuur en het bovennatuurlijke?’ (Claes & Gerritsen 2002: 42). Bij het beantwoorden van deze vragen en de invulling van de zes basiswaarden steunen Claes & Gerritsen veel op het sociaal-psychologische onderzoek van Hofstede (1991, 2001). Bij onderzoek naar aanspreekvormen staat uiteraard de tweede basiswaarde centraal, want aanspreekvormen geven uitdrukking aan de relatie tussen mensen, zoals in sectie 2.1 al is aangegeven. Bij de invulling van deze basiswaarde worden diverse dimensies onderscheiden (cf. Claes & Gerritsen 2002: 49–64), waarvan vooral de dimensie ‘machtsafstand’ voor ons van belang is. Bij een grotere machtsafstand zal men immers eerder een formele aanspreekvorm gebruiken dan bij een kleinere machtsafstand.

De derde basiswaarde ('de drijfveer van het menselijk handelen') speelt echter ook een rol. Daarbij draait het niet alleen om wat de mens motiveert, maar ook om hoe hij met onbekende en onzekere situaties omgaat (Claes & Gerritsen 2002: 63) en met name de mate van 'onzekerheidsvermijding'. Volgens beleefdheidstheorieën zoals die van Brown & Levinson (1987) is het bij de meeste menselijke communicatie van belang om gezichtsverlies te vermijden (van de spreker en/of de aangesprokene) en indirecte communicatie is daarvoor een belangrijk middel. Claes & Gerritsen (2002: 135) leggen een verband tussen culturen die 'een grotere neiging [hebben] om gezichtsverlies te voorkomen' en 'culturen waar impliciet wordt gecommuniceerd', zogenaamde 'hoge-context-culturen', waar '[o]penlijke confrontaties' en '[c]onflicten worden ontlopen' (ibid. 131, tabel 3.4). Gezien het verband tussen onzekerheid enerzijds en conflict en confrontatie anderzijds, valt er een parallel te trekken tussen onzekerheidsvermijding en beleefdheidsstrategieën.⁷ Aanspreekvormen vervullen bij de uitdrukking van beleefdheid uiteraard een spilfunctie. Tutoyeren kan eerder tot gezichtsverlies leiden dan voutsvoeren, zeker in onbekende situaties. Bij hogere onzekerheidsvermijding ligt het gebruik van formele aanspreekvormen derhalve meer voor dan hand dan bij lagere onzekerheidsvermijding.

Voor het bepalen van de menselijke motivatie wordt uitgegaan van de uitersten 'masculien' en 'feminien'. Deze labels hebben 'betrekking op de mate waarin de gemeenschap waarde hecht aan waarden zoals assertiviteit en geld verdienen (...) of aan waarden zoals relaties tussen mensen, elkaar helpen en de kwaliteit van het bestaan' (ibid. 67). Zo is er in feminiene culturen '[n]adruk op gelijkheid [en] solidariteit' (ibid. 70, tabel 2.8), sleutelbegrippen voor het gebruik van aanspreekvormen. In een feminiene cultuur zal waarschijnlijk meer getuoyeerd worden dan in een masculiene cultuur.

Machtsafstand, masculiniteit/femininiteit en onzekerheidsvermijding reflecteren dus aspecten van het gebruik van aanspreekvormen. In een paragraaf over 'Cultuurverschillen in het gebruik van communicatie-elementen' geven Claes & Gerritsen (2002: 135) weliswaar aan dat er cultuurverschillen zijn in dat voornaamwoordelijke gebruik, maar ze gaan er niet verder op in. Wat ze elders in hun boek wel duidelijk maken is dat Nederland en Vlaanderen juist in deze basiswaarden tegenover elkaar staan (ibid. 143-163) en wel zodanig dat er in Vlaanderen een grotere machtsafstand is dan in Nederland, dat Vlaanderen masculiener is dan Nederland en dat onzekerheidsvermijding in Vlaanderen groter is dan in Nederland. Dit leidt ons tot de volgende hypothese:

Hypothese (a)

Er is een verschil in het gebruik van aanspreekvormen tussen Nederland en Vlaanderen en wel zodanig dat het distantiepronomen in Vlaanderen frequenter voorkomt dan in Nederland.

Deze hypothese wordt hier op de proef gesteld voor één specifieke tekstsoort: personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden.

Naast verschillen tussen nationale culturen bestaan er echter ook verschillen tussen bedrijfs-culturen. In sommige branches is er een informelere sfeer dan in andere, bijvoorbeeld in creatieve branches zoals de media en de reclame, of in jongere branches zoals de ICT. Dit

kan in verband worden gebracht met het leeftijdsprofiel van de gemiddelde werker in die branches, maar dat hoeft niet. Het komt op diverse manieren tot uiting, zoals de werkkleding (bijv. geen pakken of stropdassen), de inrichting van de werkruimte (bijv. modern, kleurrijk meubilair), een weinig hiërarchische organisatiestructuur (d.w.z. een kleine machtsafstand). Men behandelt elkaar als gelijke, solidariteit (in de zin van Brown & Gilman 1972) overheerst en dit komt uiteraard ook naar voren in het taalgebruik: met tutoyeert elkaar sneller. Het ligt voor de hand dat de vertrouwelijke aanspreekvormen dan ook relatief vaak voorkomen in advertenties voor beroepen in die branches. Een formelere sfeer, in traditionele branches zoals de industrie of de juridische branche, uit zich op dezelfde manier door middel van formele kleding (pakken, stropdassen, toga), sober en/of klassiek kantoormeubilair, een hiërarchische organisatiestructuur (dus met een relatief grote machtsafstand). Het ligt evenzeer voor de hand dat in personeelsadvertenties voor beroepen in die branches de formele (en eventueel ook de onpersoonlijke) aanspreekvormen de overhand hebben. Gemakshalve zullen we hier spreken van respectievelijk progressieve en conservatieve branches. We kunnen dus ook een hypothese formuleren over een verschil in het gebruik van aanspreekvormen tussen progressieve en conservatieve branches:

Hypothese (b)

Op basis van het gebruik van aanspreekvormen in personeelsadvertenties kan een indeling in progressieve en conservatieve branches worden gemaakt, en wel zodanig dat het distantiepronomen in advertenties van conservatieve bedrijven frequenter voorkomt dan in advertenties van progressieve.

3. Het corpusonderzoek

In de eerste twee weken van mei 2006 werden 1000 personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden gedownload. De keuze voor dit soort advertenties houdt verband met het feit dat dit onderzoek zich concentreert op de standaardtaal: van personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden, geadverteerd in nationale media, kan men namelijk verwachten dat ze in de standaardtaal opgesteld zijn. In Nederland is een bekende bron voor dergelijke advertenties de wekelijkse uitgave *Intermediair*. In Vlaanderen staan zulke advertenties in *Jobat*, een publicatie die wekelijks als bijvoegsel bij een aantal nationale dagbladen verschijnt. Beide uitgaven maken inmiddels uiteraard ook gebruik van het internet om banen te adverteren: www.intermediair.nl en www.jobat.be. Van elk van deze sites werden derhalve 500 personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden genomen van tien (groepen van) overeenkomstige branches. Nu loopt de indeling in branches van de twee organisaties niet helemaal gelijk op. Zo heeft *Intermediair* één branche 'industrie & productie' die bij *Jobat* uiteenvalt in zes verschillende industrieën, of differentieert *Intermediair* tussen 'handel' en 'FMCG' (fast moving consumer goods) die bij *Jobat* allebei onder 'distributie & retail' ressorteren. Deze verschillen hebben mede te maken met structurele verschillen tussen de Nederlandse en Vlaamse economie, zoals het feit dat Vlaanderen een grotere industriële sector heeft dan Nederland. Een vergelijking tussen de twee websites legde de overlappingen echter al snel bloot, zodat er uiteindelijk tien vergelijkbare groeperingen van branches konden worden onderscheiden, waaruit van elke site 50 advertenties zijn gedownload. Tabel 1 vat dit samen.

Tabel 1: 10 branches in *Jobat* en *Intermediair*

		<i>Jobat</i>	<i>Intermediair</i>
1	bouw	bouw	bouw
2	d&chr	dienstverlening & HR	zakelijke dienstverlening
3	d&r	distributie & retail	handel FMCG
4	f&j*	financiën & verzekeringen	financiële dienstverlening
5	gez	gezondheidszorg & medisch toebehoren	gezondheid & welzijn
6	i&p	industrie en machinebouw textiel, leder & kledij auto chemie & farmacie hout- & meubelindustrie apparatuur	industrie & productie
7	ict	ICT, telecom & internet	automatisering
8	m&c	media & communicatie kunst & cultuur uitgeverij & drukkerij	communicatie & media
9	o&o	onderwijs & vorming wetenschap & onderzoek	onderwijs & onderzoek
10	ov	overheid & social profit	overheid

* Hieronder valt ook de juridische sector

Op beide sites is het mogelijk te zoeken per branche of een groep branches. Het aantal advertenties per branche varieert uiteraard, maar wordt bij elke zoekactie aangegeven, waardoor de interval tussen de te selecteren advertenties berekend kon worden. Bij een branche met bijvoorbeeld 200 advertenties werd dan elke vierde gekozen, bij 600 advertenties elke 12e, enz. Sommige advertenties verschenen onder meerdere branches, zodat een zorgvuldige controle belangrijk was om te vermijden dat dezelfde advertentie tweemaal geselecteerd zou worden. In de paar gevallen dat zulke doubletten ook inderdaad bleken te bestaan, werd er één gehouden en de andere vervangen door de erop volgende advertentie in de desbetreffende zoekactie. Enkele advertenties waren om technische redenen niet downloadbaar en ook in die gevallen werd de volgende advertentie geselecteerd. Op deze manier ontstond uiteindelijk een selectie waarvan de representativiteit aanvaardbaar was.

Vervolgens werd het gebruik van voornaamwoorden in alle advertenties onderzocht en in kaart gebracht op een spreadsheet. Bij dit onderzoek werd soms de zoekfunctie van Internet Explorer gebruikt, maar merendeels gebeurde het door middel van zorgvuldig lezen. Met de

zoekfunctie kan namelijk steeds naar slechts één voornaamwoord gezocht worden, terwijl er in principe zes mogelijke vormen van de onderzochte voornaamwoorden zijn: *je*, *jij*, *jou*, *jouw*, *u* en *uw*. Uiteindelijk kwamen er vier globale patronen naar boven:

- a. de advertentie gebruikt alleen u-vormen (persoonlijk *u* en/of bezittelijk *uw*);
- b. de advertentie gebruikt alleen j-vormen (onbeklemtoond *je*, en/of persoonlijk *jij* en/of *jou*, en/of bezittelijk *jouw*);
- c. de advertentie gebruikt geen voornaamwoorden van de 2e persoon;
- d. de advertentie gebruikt u- en j-vormen door elkaar (d.w.z. tenminste één j-vorm en tenminste één u-vorm).

De eerste drie van deze patronen waren voorspelbaar, maar het vierde patroon was dat niet. Dit gemengde gebruik zou eerder verwacht kunnen worden in Vlaanderen vanwege een zekere instabiliteit van de voornaamwoorden in de Vlaamse omgangstaal (vgl. Willemyns 2003: 334-335). Dit houdt ook verband met het feit dat *u* in veel Vlaamse dialecten en in de Vlaamse tussentaal⁸ de objectsvorm van het 2^e-persoons voornaamwoord is naast *ge* als subjectsvorm. Voorbeelden 8 en 9 geven een goed beeld van zulk gemengd gebruik met *u* in objectfunctie:

- (8) *Je bent analytisch en gebruikt simulatie tools (PSpice) om de risico's af te dekken. Tevens bezit je een grondige componentenkennis die je toelaat in alle situaties de juiste keuzes te maken. Kwaliteit en betrouwbaarheid zijn belangrijk voor u.*
- (9) *Je kan zelfstandig werken en communiceert vlot met collega's uit de onderhouds- en productieafdeling. Je bent flexibel en stressbestendig. ... Wij geven u een gepaste opleiding in een moderniserend bedrijf met toekomstperspectieven.*

Er zijn echter ook gevallen die doen vermoeden dat hier eerder sprake is van knip- en plakfouten die ontstaan bij het recyclen van advertenties, zoals in 10, waar de functiebeschrijving uitsluitend *je* gebruikt en alleen bij de beschrijving van de sollicitatieprocedure één keer *uw* voorkomt:

- (10) Profiel: *Je bent burgerlijk ingenieur Elektrotechniek met optie Fotonica of een andere specialisatie in de optica, licentiaat fysica met specialisatie in de optica of je hebt ervaring met elektro-optica in het bijzonder voor displays. Je hebt reeds een eerste werkervaring achter de rug m.b.t. belichtingsystemen. Je hebt ervaring met Zemax en/of ASAP. Je bent bereid om af en toe te reizen*
..... Interesse? Mail *uw* motivatiebrief + CV naar : ...

De hierboven geuite verwachting dat zulk gemengd gebruik van aanspreekvormen vaker in Vlaanderen voor zou komen dan in Nederland, kwam echter niet uit, want het globale percentage ervan bleek in Nederland even hoog te zijn als in Vlaanderen (zie tabel 2). Een nadere analyse van deze gevallen toont aan dat het in 36 van de Nederlandse en 29 van de Vlaamse advertenties om een eenmalige fout gaat. Verder worden in de Vlaamse advertenties beide voornaamwoorden in zowel subject- als objectfunctie gebruikt (ook met

gebruikmaking van de benadrukte vormen). Er is derhalve geen concrete aanwijzing dat er interferentie van dialect of tussentaal is, waarmee het vermoeden dat het in de meeste gevallen om knip- en plakfouten gaat, bevestigd wordt. Het vierde patroon wordt binnen het bestek van dit artikel verder niet besproken.

Per advertentie zijn *alle* voornaamwoorden in het spreadsheet ingevoerd, vooral om in de toekomst ook het gebruik van de beklemtoonde vormen van de vertrouwelijke voornaamwoorden te onderzoeken. Dit valt echter buiten het bestek van dit artikel evenals het gebruik van de verschillende naamvalsvormen. Het gaat hier uitsluitend om algemene verschillen in gebruik tussen formele en vertrouwelijke aanspreekvormen, ongeacht hun precieze vorm of syntactische functie. Om die reden sta ik ook niet verder stil bij het derde patroon waar geen aanspreekvormen worden gebruikt.⁹

De gegevens met betrekking tot de bovengenoemde vier patronen zijn vervolgens op drie verschillende manieren getabuleerd:

- het globale gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland, waarmee onderzocht kan worden of er een algemeen regionaal verschil tussen Nederland en Vlaanderen bestaat in de variatie van het gebruik van aanspreekvormen in personeelsadvertenties (hypothese (a));
- het gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in tien branches in de twee regio's apart, waarmee onderzocht kan worden of er per regio een verschil in de variatie van het gebruik van aanspreekvormen bestaat tussen de diverse branches (hypothese (b));
- het gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche, waarmee onderzocht kan worden of er per branche een regionaal verschil bestaat tussen Nederland en Vlaanderen in de variatie van het gebruik van aanspreekvormen.

Ten slotte zijn de resultaten onderworpen aan een statistische toets (de chi-kwadraattoets, χ^2) met gebruikmaking van SPSS. Dit is een algemene toets om vast te stellen of gegevens statistische significantie hebben, en zo ja in welke mate.¹⁰ Bij de nu volgende analyse worden de uitkomsten van deze statistische toetsen gebruikt als extra ondersteuning.

4. Resultaten

4.1 Globaal Tabel 2 vergelijkt het gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Nederland en Vlaanderen globaal. Hieruit blijkt ten eerste dat in het totale gebruik iets meer dan een derde (37%) van de advertenties alleen u-vormen gebruikt en iets minder dan de helft (47%) alleen j-vormen. Verder gebruikt 8% geen aanspreekvormen. De resterende 8% gebruikt de u- en j-vormen door elkaar.

Tabel 2: Globaal gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland

		vl	nl	totaal
u	aantal	220	146	366
	%	44.0%	29.2%	36.6%
j	aantal	188	281	469
	%	37.6%	56.2%	46.9%
o	aantal	52	31	83
	%	10.4%	6.2%	8.3%
j+u	aantal	40	42	82
	%	8.0%	8.4%	8.2%
totaal	aantal	500	500	1000
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = 38.765, p < .001$

De vergelijking laat echter zien dat in Nederland de j-vormen in de meerderheid van alle advertenties worden gebruikt, terwijl in Vlaanderen de u-vormen de voorkeur hebben. Dat laatste echter niet in de meerderheid van de advertenties. In Vlaanderen bestaat verder ook een grotere voorkeur dan in Nederland voor het weglaten van aanspreekvormen. De verschillen in het globale gebruik tussen Nederland en Vlaanderen hebben volgens de statistische analyse een hoge mate van significantie. Een eerste (voorlopige) conclusie van dit onderzoek is daarom dat hypothese (a) voor personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden bevestigd kan worden: het distantiepronomen (*u*) komt in die advertenties in Vlaanderen frequenter voor dan in Nederland.

4.2 Branches in de twee regio's Hypothese (b) stelde dat er op basis van het gebruik van aanspreekvormen in personeelsadvertenties een indeling in progressieve en conservatieve branches kan worden gemaakt, en wel zodanig dat het distantiepronomen in advertenties van conservatieve bedrijven frequenter voorkomt dan in advertenties van progressieve. Voordat we deze hypothese toetsen, maken we eerst een voorlopige verdeling van de tien branches in conservatieve en progressieve. Op basis van hun algemene (d.w.z. niet-talige) kenmerken zijn in sectie 2.2 ICT, en media en communicatie (m&c) reeds genoemd als potentiële progressieve branches, en de financieel-juridische branche (f&j) en industrie en productie (i&p) als potentiële conservatieve sectoren. Bouw, en distributie en retail (d&r) zijn eveneens traditionele branches en worden voorlopig dus ook als conservatief gekenmerkt. Het ligt echter voor de hand dat sommige branches noch progressief noch conservatief zijn. Huigen (2004) doet verslag van een beperkt onderzoek waaruit blijkt dat in Nederlandse kranten *u* even frequent voorkomt als *je* in personeelsadvertenties voor de overheid. Overheid (ov) is dus blijkbaar een branche die halverwege het continuüm tussen progressief en conservatief ligt. In advertenties voor gezondheidszorg en onderwijs kwam *u* bij Huigen echter frequenter voor, dus op basis daarvan stellen we voorlopig dat gezondheidszorg (gez) en onderwijs en onderzoek (o&o) conservatief zijn. Daarentegen is (zakelijke) dienstverlening en *human resources* (d&hr) een vrij recent fenomeen in de economie, maar aan de andere kant is dit een sector waar de intermenselijke relaties erg belangrijk zijn en de gevoeligheid voor het

vermijden van gezichtsverlies groter is dan gemiddeld. Er zijn dus zowel redenen om aan te nemen dat er in deze branche meer vertrouwelijke vormen worden gebruikt als het tegenovergestelde. We stellen voorlopig dat deze branche, evenals de overheid, noch progressief noch conservatief is. Hiervoor gebruiken we het label ‘neutraal’. Op deze manier komen we tot de voorlopige verdeling van de tien hier onderzochte branches in tabel 3a:

Tabel 3a: *Voorlopige indeling van branches qua oriëntering*

<i>branche</i>	<i>oriëntering</i>
bouw	conservatief
d&hr	neutraal
d&r	conservatief
f&j	conservatief
gez	conservatief
i&p	conservatief
ict	progressief
m&c	progressief
o&o	conservatief
ov	neutraal

In feite is hypothese (b) hiermee als volgt bijgesteld:

Op basis van het gebruik van aanspreekvormen in personeelsadvertenties kan een indeling in progressieve, neutrale en conservatieve branches worden gemaakt, en wel zodanig dat het distantiepronomen het frequentst voorkomt in advertenties van conservatieve bedrijven, dat het solidariteitspronomen het frequentst voorkomt in advertenties van progressieve bedrijven, en dat het distantiepronomen ongeveer even vaak voorkomt als het solidariteitspronomen in advertenties van neutrale bedrijven.

Hierbij moet wel benadrukt worden dat de voorlopige indeling in tabel 3a deels is gebaseerd op Nederlands onderzoek (Huigen 2004) en deels op de intuïties en vooroordelen van een (in het buitenland woonachtige) Nederlander. Door de opzet van het onderzoek is het echter mogelijk deze hypothese apart te toetsen voor Nederland en Vlaanderen. Gezien de in sectie 2.2 reeds signaleerde culturele verschillen tussen de twee delen van het taalgebied is dat uiteraard belangrijk.

Tabel 4a: Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen in 10 branches

		bouw	d&hr	d&r	f&j	gez	i&p	ict	m&c	o&o	ov	totaal
u	aantal	18	13	16	32	35	17	16	14	33	26	220
	%	36.0%	26.0%	32.0%	64.0%	70.0%	34.0%	32.0%	28.0%	66.0%	52.0%	44.0%
j	aantal	22	33	23	11	3	22	23	33	4	14	188
	%	44.0%	66.0%	46.0%	22.0%	6.0%	44.0%	46.0%	66.0%	8.0%	28.0%	37.6%
o	aantal	6	1	4	3	11	4	1	3	11	8	52
	%	12.0%	2.0%	8.0%	6.0%	22.0%	8.0%	2.0%	6.0%	22.0%	16.0%	10.4%
j+u	aantal	4	3	7	4	1	7	10	0	2	2	40
	%	8.0%	6.0%	14.0%	8.0%	2.0%	14.0%	20.0%	.0%	4.0%	4.0%	8.0%
totaal	aantal	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	500
	%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = 129.76, p < .001$

Tabel 4a laat zien hoe het gebruik in Vlaanderen varieert per branche. Bij vier van de tien branches in Vlaanderen is het gebruik van de u-vormen het frequentst (d.w.z. het ligt boven de 50%): financieel & juridisch, gezondheidszorg, onderwijs & onderzoek, en overheid. Op basis daarvan is hier het aanspreekvormengebruik dus conservatief te noemen. Bovendien valt op dat bij drie van die vier branches (gezondheidszorg, onderwijs & onderzoek, en overheid) het aantal advertenties zonder aanspreekvorm boven het gemiddelde ligt. Bij twee branches gebruikt een ruime meerderheid van de advertenties (twee-derde) de j-vormen: dienstverlening & HR en media & communicatie. Hier kan het gebruik van aanspreekvormen dus progressief genoemd worden. Bij de overige vier branches worden meer j-vormen dan u-vormen gebruikt, maar het percentage j-vormen ligt beneden de 50% en is aanmerkelijk lager dan bij de progressieve branches. Ze zouden enerzijds dus wel progressief genoemd kunnen worden (d.w.z. het solidariteitspronomen komt het frequentst voor), maar anderzijds heeft geen van de vormen een absoluut overwicht (d.w.z. ligt boven de 50%). Op grond daarvan zou gesteld kunnen worden dat ze eerder neutraal zijn. Overigens laat de statistische analyse zien dat de verschillen tussen de branches in Vlaanderen een hoge mate van significantie hebben.

Tabel 3b: *Vlaamse branches qua oriëntering*

<i>branche</i>	<i>voorlopige oriëntering</i>	<i>oriëntering</i>
bouw	conservatief	neutraal
d&hr	neutraal	progressief
d&r	conservatief	neutraal
f&j	conservatief	conservatief
gez	conservatief	conservatief
i&p	conservatief	neutraal
ict	progressief	neutraal
m&c	progressief	progressief
o&o	conservatief	conservatief
ov	neutraal	conservatief

Voor Vlaanderen kan derhalve gesteld worden dat er wat betreft hun gebruik van aanspreekvormen in personeelsadvertenties een verschil gemaakt kan worden tussen progressieve, conservatieve en neutrale branches, hoewel daarbij aangetekend moet worden dat de neutrale een progressieve neiging hebben. Zoals tabel 3b samenvat, dient de eerder gesuggereerde indeling in elk geval voor zes branches bijgesteld te worden: vijf daarvan zijn progressiever dan verwacht, terwijl de overheid conservatiever is. Een vergelijking met de bevindingen van Huigen (2004) is hier niet op zijn plaats, omdat haar onderzoek alleen betrekking had op Nederland. Wel valt op dat haar bevindingen voor wat betreft de gezondheidszorg en het onderwijs ook in Vlaanderen blijken te gelden, maar niet voor wat betreft de overheid.

In tabel 4b kunnen we zien hoe het gebruik in Nederland varieert per branche. In Nederland kan geen van de tien branches als conservatief gebrandmerkt worden, maar zes als progressief (dienstverlening & hr, distributie & retail, financieel & juridisch, ict, media & communicatie en overheid). De andere vier zijn neutraal, d.w.z. noch het solidariteitspronomen noch het distantiepronomen ligt boven de 50%. Bij drie ervan zijn de j-vormen in de meerderheid, maar opvallend is dat dit bij de bouw omgekeerd is: daar worden vaker u-vormen gebruikt. Het is zelfs zo dat het aantal u-vormen bij deze branche dicht tegen de 50% aan ligt en in Nederland dus naar het conservatieve neigt. Hiermee is dit de enige branche die in Nederland conservatiever uitkomt dan in Vlaanderen. De andere drie neutrale branches in Nederland hebben een progressieve neiging. Overigens geeft de p-waarde ($p = .014$) aan dat er in Nederland statistisch nog wel verschillen tussen de branches zijn, maar dat hun significantie beduidend lager ligt dan bij de gegevens in tabel 4a.

Tabel 4b: Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Nederland in 10 branches

		bouw	d&chr	d&r	f&j	gez	i&p	ict	m&c	o&o	ov	totaal
u	aantal	24	11	13	8	20	20	9	13	20	8	146
	%	48.0%	22.0%	26.0%	16.0%	40.0%	40.0%	18.0%	26.0%	40.0%	16.0%	29.2%
j	aantal	19	30	27	37	24	23	32	32	21	36	281
	%	38.0%	60.0%	54.0%	74.0%	48.0%	46.0%	64.0%	64.0%	42.0%	72.0%	56.2%
o	aantal	3	5	4	1	4	1	5	3	4	1	31
	%	6.0%	10.0%	8.0%	2.0%	8.0%	2.0%	10.0%	6.0%	8.0%	2.0%	6.2%
j+u	aantal	4	4	6	4	2	6	4	2	5	5	42
	%	8.0%	8.0%	12.0%	8.0%	4.0%	12.0%	8.0%	10.0%	10.0%	10.0%	8.4%
totaal	aantal	50	50	50	50	50	50	50	50	50	50	500
	%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = 45.534, p = .014$

In Nederland kunnen de branches op basis van hun gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties alleen worden ingedeeld in progressief en neutraal, hoewel één branche, de bouw, een conservatieve neiging heeft. Conservatieve branches bestaan niet in absolute zin, d.w.z. in geen van de branches wordt *u* vaker dan 50% gebruikt. De in tabel 3a voorgestelde indeling moet in elk geval bijgesteld worden en wel zodanig dat twee van de branches waarvan vermoed werd dat ze conservatief waren (*d&r* en *f&j*), in feite progressief zijn en de andere vier (*bouw*, *gez*, *i&p* en *o&o*) neutraal. Hierbij tekenen we echter aan dat de bouw bijna conservatief te noemen is. Verder zijn twee branches progressief in plaats van neutraal (*d&chr* en *ov*). De bevindingen van Huigen (2004) worden door dit onderzoek niet bevestigd: bij haar waren onderwijs en gezondheidszorg conservatief, en overheid neutraal. Alle drie schuiven hier op in progressieve richting.

Tabel 3c: Nederlandse branches qua oriëntering

branche	voorlopige oriëntering	oriëntering
bouw	conservatief	neutraal
d&chr	neutraal	progressief
d&r	conservatief	progressief
f&j	conservatief	progressief
gez	conservatief	neutraal
i&p	conservatief	neutraal
ict	progressief	progressief
m&c	progressief	progressief
o&o	conservatief	neutraal
ov	neutraal	progressief

4.3 Regionale vergelijking per branche We keren nu terug naar een vergelijking van Nederland en Vlaanderen, maar een specifiekere dan in sectie 4.1. Tabel 3d vergelijkt de oriëntering van de branches in Vlaanderen met die in Nederland. Bij de neutrale branches is tussen haakjes aangegeven of ze een progressieve of conservatieve neiging hebben. We zien dat Nederland over het algemeen progressiever is dan Vlaanderen, hetgeen in feite de bevindingen van sectie 4.1 bevestigt. Twee branches die in Vlaanderen neutraal zijn, zijn progressief in Nederland (d&r en ict), en twee branches die in Vlaanderen conservatief zijn, zijn in Nederland neutraal (gez en o&o). De verschillen kunnen ook groter zijn dan één categorie: twee branches die in Vlaanderen als conservatief gelden (f&j en ov), zijn in Nederland ‘doorgeslagen’ naar progressief. Er is één branche die van dit patroon lijkt af te wijken en in Nederland een conservatieve neiging heeft, maar in Vlaanderen een progressieve: de bouw. Statistische analyse (zie tabel 5a in de Appendix) geeft echter aan dat het verschil bij deze branche niet significant is. Een al te harde conclusie kunnen we over de bouw dus niet trekken.

Tabel 3d: Vlaamse en Nederlandse oriëntering

<i>branche</i>	<i>Vlaamse oriëntering</i>	<i>Nederlandse oriëntering</i>
bouw	neutraal (progressief)	neutraal (conservatief)
d&chr	progressief	progressief
d&r	neutraal (progressief)	progressief
f&j	conservatief	progressief
gez	conservatief	neutraal (progressief)
i&p	neutraal (progressief)	neutraal (progressief)
ict	neutraal (progressief)	progressief
m&c	progressief	progressief
o&o	conservatief	neutraal (progressief)
ov	conservatief	progressief

De gegevens in tabel 3d kunnen nog verder worden verfijnd door een vergelijking tussen Nederland en Vlaanderen te trekken per branche, hetgeen gebeurt in tabel 5a-5j in de Appendix. Hieruit blijkt dat de verschillen niet overal significant zijn, maar alleen in de financieel-juridische branche, in de gezondheidszorg, bij onderwijs en onderzoek en bij de overheid. Dat zijn precies de vier branches die we in Vlaanderen conservatief hebben genoemd. Bij de andere zes branches zijn de verschillen niet significant. Deze vier branches zijn dus feitelijk verantwoordelijk voor het globale significante verschil tussen Nederland en Vlaanderen dat in sectie 4.1 werd signaleerd. Deze constatering leidt tot een verfijning van de bevestiging van hypothese (a): in Vlaanderen bestaan er bepaalde bedrijfssectoren die het distantiepronomen (*u*) in personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden frequenter gebruiken dan dezelfde branches in Nederland.

5. Discussie en conclusie

Dit onderzoek brengt het feitelijke gebruik van de Nederlandse aanspreekvormen in een specifieke geschreven tekstsoort in kaart. Aan het eind van sectie 2.1 stelden we dat er op basis van het onderzoek van Vermaas (2002) in personeelsadvertenties weinig getutoyeerd zou moeten worden, maar dat dat in feite niet het geval is. We weten nu dat het voornaamwoordelijk gebruik in personeelsadvertenties daarentegen zeer gevarieerd is en dat die variatie niet alleen regionaal bepaald is, maar ook afhankelijk is van de branche waarin geadverteerd wordt. We hebben die variatie in sectie 2.2 in verband gebracht met verschillen tussen de nationale culturen van Nederland en Vlaanderen, en tussen bedrijfsculturen in de twee landen. Die verschillen liggen met name in de dimensies machtsafstand, onzekerheidsvermijding en masculiniteit/femininiteit.

Op basis daarvan hebben we twee hypothesen opgesteld en getoetst, waarvan de eerste betrekking had op regionale variatie en de tweede op variatie per bedrijfssector. Hypothese (b) kon voor Vlaanderen bevestigd worden, maar voor Nederland slechts gedeeltelijk; in Vlaanderen zijn de verschillen in het gebruik van aanspreekvormen in personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden bij de diverse branches zo groot dat we zouden kunnen spreken van progressieve, conservatieve en neutrale branches; in Nederland zijn die verschillen kleiner en zouden we alleen kunnen spreken van progressieve en neutrale branches. Hypothese (a) kon weliswaar bevestigd worden, maar daarbij werd duidelijk dat de bedrijfssector ook hier een meespelende factor was. In personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden worden in Nederland vaker de vertrouwelijke j-vormen gebruikt dan in Vlaanderen, maar het verschil tussen de twee landen wordt voornamelijk bepaald door een beperkt aantal conservatieve branches in Vlaanderen.

Er zijn nu nog vijf kwesties die naar aanleiding van dit onderzoek nader besproken dienen te worden.

Ten eerste vraagt de discrepantie die lijkt te bestaan tussen onze gegevens en die van Vermaas (2002; zie sectie 2.1), om een verklaring. Daarbij spelen twee factoren een belangrijke rol. Om te beginnen is er is natuurlijk een fundamenteel verschil tussen enquête-onderzoek zoals Vermaas dat heeft uitgevoerd en corpusonderzoek zoals dat hier heeft plaatsgevonden. Bij corpusonderzoek gaat het om door de onderzoeker geobserveerd taalgebruik, terwijl het bij een enquête om door de taalgebruiker zelf gerapporteerd gebruik gaat. Dat laatste is niet direct verifieerbaar, maar het brengt anderzijds wel attitudes aan het licht die bij corpusonderzoek hooguit impliciet geobserveerd kunnen worden. Beide zijn valide, maar kunnen verschillende gegevens opleveren en tot verschillende conclusies leiden. De veranderingen die Vermaas heeft blootgelegd in het gebruik van de Nederlandse aanspreekvormen, zijn dus tevens, en misschien zelfs wel ten eerste, veranderingen in attitude tegenover dat gebruik. Het ging Vermaas om veranderingen in het taalgebruik in de 20^e eeuw, die ze heeft gemeten met een enquête onder drie generaties, een vorm van de ‘apparent-timemethode’. De enquête is in 1992/93 afgenomen (Vermaas 2002: 29) en de gegevens zijn dus zo’n 15 jaar oud. Er is weinig bekend over veranderingen in het gebruik van de Nederlandse aanspreekvormen in de laatste twee decennia, maar het is altijd mogelijk dat het tijdsverschil mede verklaart dat onze gegevens niet overeenkomen met die van Vermaas. Een ander verschil tussen het

onderzoek van Vermaas en het hier gerapporteerde, ligt in het verschil tussen mondeling en schriftelijk taalgebruik.

Zoals het onderzoek van Vermaas laat zien, treedt er in de diverse tekstsoorten binnen de spreektaal variatie op in het gebruik van aanspreekvormen. Zij onderzocht met name informeel overleg, vergaderingen, gesprekken met de directie en gesprekken tijdens een pauze. Voor ons onderzoek is een geschreven tekstsoort onderzocht. De vraag rijst nu hoe groot de variatie in het gebruik van aanspreekvormen in andere geschreven tekstsoorten is. Verder onderzoek zou een licht kunnen werpen op bijvoorbeeld formele correspondentie met officiële instanties, of advertenties voor goederen en diensten. Hetzelfde geldt voor email, waarvan bekend is dat het veel kenmerken van spreektaal bezit. Variatie binnen één tekstsoort is in elk geval minder ongewoon dan je op het eerste gezicht zou verwachten. Om geen al te algemene conclusies te trekken op een te smalle basis, heeft het de voorkeur om de mate van variatie bij het gebruik van de aanspreekvormen per tekstsoort en per medium (spreektaal, schrijftaal, elektronische communicatie) te onderzoeken en analyseren.

Vermaas (2002) legt op diverse plaatsen een verband tussen veranderingen bij het gebruik van de aanspreekvormen en maatschappelijke trends die sinds de jaren 60 van de 20^e eeuw tot informeler gedrag hebben geleid. Dat zou kunnen volstaan, maar er kan bij personeelsadvertenties nog meer aan de hand zijn geweest. In de jaren 70 en 80 werd het steeds gebruikelijker om in personeelsadvertenties zoveel mogelijk neutrale taal te bezigen om seksuele discriminatie te voorkomen. Uiteindelijk werd dat wettelijk vastgelegd. Dit leidde tot onsierlijke constructies in functiebeschrijvingen zoals het gebruik van mannelijke en vrouwelijke voornaamwoorden naast elkaar: hij/zij ... hem/haar ... zijn/haar. Een elegantere oplossing zou dan zijn geweest om de potentiële sollicitant direct aan te spreken, wat tevens zou leiden tot ungendered taalgebruik.¹¹ Daarnaast kunnen de informelere maatschappelijke relaties inderdaad ook een rol hebben gespeeld, alsmede taalkundige en maatschappelijke invloeden uit het Engelse taalgebied, met name de Verenigde Staten. Archiefonderzoek bij publicaties als *Jobat* en *Intermediair* zou meer licht kunnen werpen op de historische ontwikkeling van het gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties. Vragen die hierdoor beantwoord zouden kunnen worden, zijn: Wanneer zet het gebruik van tweede-persoons voornaamwoorden in en wie doet dat voor het eerst? Hoe snel wordt het overgenomen? Wanneer zet het gebruik van de j-vormen in en wie doet dat voor het eerst? Hoe snel wordt dat overgenomen? Is dat gebruik inmiddels gestabiliseerd of blijft het veranderen?

Met betrekking tot personeelsadvertenties rijzen er verder nog twee vragen voor vervolgonderzoek die nauw met elkaar verbonden zijn. Ten eerste zou onderzoek naar de motivatie van de adverteerders licht kunnen werpen op de hier blootgelegde institutionele verschillen tussen de diverse branches en tevens op regionale verschillen tussen Nederland en Vlaanderen. Het is mogelijk dat adverteerders (bewust of onbewust) gebruik maken van aanspreekvormen om sollicitanten met een bepaald profiel aan te moedigen dan wel te ontmoedigen. Ten tweede is het voor de adverteerders ongetwijfeld interessant om te weten hoe potentiële sollicitanten reageren op verschillende aanspreekvormen. Gezien het reeds eerder vermelde belang van persoonskenmerken van zowel spreker als aangesprokene bij het gebruik van aanspreekvormen (met name leeftijd) zou het voor de hand liggen

dat jongere en/of progressievere sollicitanten positiever reageren op advertenties met j-vormen dan oudere en/of conservatievere sollicitanten. Of dat echt zo is, of dat ook hier brancheverschillen een rol spelen, is natuurlijk nog maar de vraag. Huigen (2004) geeft een aanzet tot dit soort onderzoek en komt tot de conclusie dat advertenties waarin getutoyeerd wordt niet aantrekkelijker zijn voor jongere sollicitanten (d.w.z. jonger dan 35 jaar) dan advertenties waarin gevousvoyeerd wordt. Haar advies is om te tutoyeren als het bedrijf een 'informele werksfeer [wil] uitdragen'.¹² Toch zou dit verder onderzocht moeten worden, aangezien onderzoek naar de receptie van verschillende aanspreekvormen in andere tekstsoorten vooralsnog niet eenduidig is. Waar Van Zalk & Jansen (2004:273) 'in ieder geval voor een persuasieve webtekst' concluderen 'dat ouderen en jongeren aansprekingen met *u* en *jij* verschillend waarderen', stellen Jansen & Janssen (2005: 226) dat '[j]ong en oud ... de voorkeur voor de aanspreekvormen *u* (sic) [delen]'. Het is in elk geval niet uitgesloten dat de uitkomst van onderzoek onder adverteerders en sollicitanten repercussies zou kunnen hebben voor het gelijke-kansenbeleid van werkgevers en adverteerders, en dat wetgeving over leeftijdsdiscriminatie weer zou kunnen leiden tot het verdwijnen van aanspreekvormen in personeelsadvertenties.

Ten slotte zijn vergelijkingen met andere talen op dit vlak ook interessant. Clyne *et al.* (2006) vergelijken het gebruik van aanspreekvormen in het Duits en het Zweeds. Van het Duits wordt gezegd dat er, net zoals in het Nederlands, een verschuiving gaande is (met name van *Sie* naar *du*, maar niet uitsluitend) en dat de sprekers van die taal vrij veel discussiëren over aanspreekvormen en hun gebruik. Maar als het op personeelsadvertenties aankomt, lijkt het gebruik van *du* toch vrijwel uitgesloten.¹³ In het Zweeds bestaat er nog wel een beleefdheidsvorm, maar die wordt nauwelijks meer gebruikt en al zeker niet in personeelsadvertenties. Het Nederlands lijkt zich in een soort middenpositie te bevinden. In dit opzicht zou het interessant zijn om erachter te komen in hoeverre het Nederlandse gebruikssysteem gestabiliseerd is. Houdt het Nederlands zijn tussenpositie of verschuift het langzaam maar zeker in de Zweedse richting?

Clyne *et al.* (2006) geven overigens ook aan dat het gebruik van aanspreekvormen in het Duits en het Zweeds niet overal uniform hetzelfde is, omdat het pluricentrische talen zijn. Dat zijn talen die in meerdere nationale staten als standaardtaal worden gesproken en derhalve meerdere gebruikscodes kennen, afhankelijk van het land. De gebruiksregels voor het Zweeds zijn in Zweden net iets anders dan in de streek van Finland waar Zweeds wordt gesproken, en die in Oostenrijk en de oostelijke deelstaten van Duitsland anders dan in het westen van Duitsland. Het Nederlands is ook zo'n taal: de gebruiksregels zijn in Nederland net iets anders dan in Vlaanderen. Uit het huidige onderzoek blijkt dat dat ook het geval is in personeelsadvertenties.

Noten

- 1 Ik ben Veronika Wenzel en Frank Janssen zeer dankbaar voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel en aanvullende suggesties. Ook heb ik kunnen profiteren van de kritische opmerkingen van twee anonieme reviewers.

- 2 Hiermee verwijst Vandekerckhove naar een variëteit die tussen de standaardtaal en het dialect in staat en die ook wel ‘tussentaal’, ‘Schoon Vlaams’ of ‘Verkavelingsvlaams’ wordt genoemd. Zie Willemyns (2003: 360–365) voor een discussie over het gebruik van deze labels en algemene kenmerken van deze taalvariëteit.
- 3 De belangstelling voor voornaamwoorden van de tweede persoon is overigens niet beperkt tot het Nederlands. Aan de University of Melbourne is in 2003 een onderzoeksproject van start gegaan waarin de aanspreekvormen van het Duits, Frans en Zweeds worden vergeleken, en in datzelfde jaar vond er in Parijs een congres plaats over de voornaamwoorden van de tweede persoon in diverse Europese talen, waaronder het Nederlands. (zie respectievelijk <http://www.rumaccc.unimelb.edu.au/address/index.html> en http://cvc.cervantes.es/obref/coloquio_paris/).
- 4 Voor dit artikel is de herdruk uit 1972 gebruikt. Een Nederlandse vertaling ervan wordt geciteerd in de bibliografie van Vermaas (2002: 233).
- 5 Die laatste factor verdient wellicht enige uitleg voor lezers die het werk van Vermaas niet kennen. Zij concludeert aan de hand van haar gegevens dat de teruggang van het gebruik van *u* onder strenge protestanten minder groot is dan onder andere bevolkingsgroepen.
- 6 Vermaas splitst haar gegevens nog verder uit naar leeftijd, geslacht, opleiding en religie van de respondent, maar dat is voor dit artikel niet relevant.
- 7 Claes & Gerritsen (2002) leggen dit verband niet. Het is wel frappant dat ze in een paragraaf over het gebruik van voornaamwoorden van de tweede persoon manen tot onzekerheidsvermijding: ‘Een goede stellingname is om zelf geen initiatieven te nemen tot gebruik van voornamen, tutoyeren enzovoort. Denk je dat de tijd daarvoor rijp is, vraag dan of je het bij het rechte eind hebt aan iemand die goed op de hoogte is van de – veranderende – gewoonten in de cultuur in kwestie’ (p. 136).
- 8 Zie noot 2.
- 9 Zie Jansen & Baeyens (1981) voor een discussie over zakelijke teksten waar de lezer wel of niet wordt aangesproken en over schrijfadvies daaromtrent. Overigens bestaat er natuurlijk ook nog een vertrouwelijk persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon meervoud: *jullie*. Dat komt in personeelsadvertenties echter helemaal niet voor en blijft hier dus ook buiten beschouwing.
- 10 Ik ben Marcin Szczerbinski van het Department of Human Communication Sciences van de University of Sheffield zeer dankbaar voor zijn hulp bij deze statistische analyse.
- 11 Ik ben Ariane van Santen dankbaar voor deze suggestie.
- 12 Frappant is overigens dat er in handboeken voor (bedrijfs)communicatie weinig of niets wordt gezegd over het gebruik van aanspreekvormen in personeelsadvertenties. Vgl. bijvoorbeeld de module ‘Personeelsadvertentie’ in Jansen *et al.* (2006: 424–426). Wel staat er bij de presentatieadvies voor een sollicitatiebrief (blz. 60): ‘Zorg dat de stijl van de brief is aangepast aan de stijl van de advertentie.’ Dit advies behoeft m.i. nuancering.
- 13 Daar zijn uitzonderingen op, met name bij het Zweedse bedrijf Ikea dat ook in het Duits, net zoals in het Nederlands en het Zweeds, de klanten en sollicitanten graag tutoyeert. Maar in Duitsland lijkt er toch een verschil te bestaan tussen lagere en hogere functies. Op 2 februari 2007 werden er op de Duitse vacaturebank van Ikea (https://sjobs.brassring.com/1031/ASP/TG/cim_home.asp) diverse functies geadverteerd waarin de sollicitant gevousoyveerd werd. Het ging dan om banen zoals project manager of business analyst, niet om bijvoorbeeld medewerkers bij de verkoop die werden getutoyeerd. Op de Vlaamse en Nederlandse vacaturebanken van Ikea (http://www.ikea.com/ms/nl_BE/jobs/apply_now/national_jobs/jobsearch.html en http://www.ikea.com/ms/nl_NL/jobs/apply_now/national_jobs/jobsearch.html) werd uitsluitend getutoyeerd.

- Aalberse, S. (2004a)** Le pronom de la politesse *u* est-il en voie de disparation? *Langage et société. Revue trimestrielle*; 'Comment tu me parles !' *Les pronoms d'adresse: langue et discours*, 108, 57-74. Web: http://cvc.cervantes.es/obref/coloquio_paris/ponencias/pdf/cvc_aalberse.pdf.
- Aalberse, S. (2004b)** Waer bestu bleven? Verdwijning van het pronomen 'du' in een vergelijkend perspectief. *Nederlandse Taalkunde*, 9, 231-252.
- Brown, R. & Gilman, A. (1960)** The pronouns of power and solidarity. In T.A. Sebeok (ed.) *Style in language*. (pp. 253-76). Boston: MIT Press. Herdukt (1972) in Pier Paolo Giglioli (ed.) *Language and social context*. (pp. 252-282). Harmondsworth: Penguin. Nederlandse vertaling: Hans Wegman (1978) De voornaamwoorden van macht en solidariteit. In Dolf Hartveldt (ed.) *Taalgebruik. Opstellen over de rol van de taal in de samenleving, de opvoeding en het onderwijs*. (pp. 58-88). Baarn: Ambo.
- Brown, P. & Levinson, S. (1987)** *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Claes, M. & Gerritsen, M. (2002)** *Culturele waarden en communicatie in internationaal perspectief*. Bussum: Coutinho.
- Clyne M., Kretzenbacher, H., Norrby, G. & Schüpbach, D. (2006)** Perceptions of variation and change in German and Swedish address. *Journal of Sociolinguistics*, 10/3, 287-319.
- Hofstede, G. (1991)** *Allemaal Andersdenkenden. Omgaan met cultuurverschillen*. Amsterdam: Contact.
- Hofstede, G. (2001)** *Culture's Consequences. Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage.
- Huigen, A. (2004)** Ben jij de nieuwe collega die we zoeken? Aanspreekvormen in personeelsadvertenties. *Taal-Actief*, 5.5, 10-11.
- Jansen, C., Steenhouder, M. & Gijsen, M. (red.) (2006)** *Professioneel communiceren. Taal- en communicatiegids*. Groningen/Houten: Martinus Nijhoff.
- Jansen, F. & Baeyens, M. (1981)** Spreken wij u aan of niet? *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 3-4, 299-313.
- Jansen, F. & Janssen, D. (2005)** *U en je* in Postbus 51-folders. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 27, 214-229.
- Kluckhohn, C. & Strodtbeck, F. (1951)** Values and value orientation in the theory of action: An exploration in definition and classification. In T. Parsons & E. Shils (ed.) *Towards a General Theory of Action* (pp. 388-433). Cambridge MA: Harvard University Press.
- Toorn, M.C. van den (1977)** De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen. *Nieuwe Taalgids*, 70, 520-540.
- Toorn, M.C. van den (1982)** Dutch Second-Person Pronouns. *Dutch Crossing. A Journal for Students of Dutch*, 16, 5-18.
- Toorn, M.C. van den & Vermaas, J.A.M. (1988)** Veranderingen in de aansprekingen van de ouders. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 104, 210-228.
- Vandekerckhove, R. (2004)** Waar zijn je, jij en jou(w) gebleven? Pronominale aanspreekvormen in het gesproken Nederlands van Vlamingen. In J. De Caluwe et al. (ed.) *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*. (pp. 981-993). Gent: Academia Press.
- Vermaas, J.A.M. (2002)** *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*. Utrecht: LOT.
- Wenzel, V. (2005)** Wie tutoyeert God? Aanspreekconventies in moderne bijbelvertalingen. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 27, 299-314.
- Willemyns, R. (2003)** *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden*. Antwerpen/Utrecht: Standaard Uitgeverij/Het Spectrum.
- Zalk, F. van & Jansen, F. (2004)** Ze zeggen nog je tegen me. Leeftijdgebonden voorkeur voor aanspreekvormen in een persuasieve webtekst. *Tijdschrift voor Taalbeheersing*, 26, 265-277.

Appendix

Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche (tabel 5a-5j)

Tabel 5a: *Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche: bouw*

		Vl	nl	totaal
u	aantal	18	24	42
	%	36.0%	48.0%	42.0%
j	aantal	22	19	41
	%	44.0%	38.0%	41.0%
0	aantal	6	3	9
	%	12.0%	6.0%	9.0%
j+u	aantal	4	4	8
	%	8.0%	8.0%	8.0%
totaal	aantal	50	50	100
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$$\chi^2 = 2.077, p = .557$$

Tabel 5b: *Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche: dienstverlening & human resources*

		vl	nl	totaal
u	aantal	13	11	24
	%	26.0%	22.0%	24.0%
j	aantal	33	30	63
	%	66.0%	60.0%	63.0%
0	aantal	1	5	6
	%	2.0%	10.0%	6.0%
j+u	aantal	3	4	7
	%	6.0%	8.0%	7.0%
totaal	aantal	50	50	100
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$$\chi^2 = 3.119, p = .374$$

Aanspreekvormen in Nederlandse en Vlaamse personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden

Tabel 5c: *Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche: distributie & retail*

		vl	nl	totaal
u	aantal	16	13	29
	%	32.0%	26.0%	29.0%
j	aantal	23	27	50
	%	46.0%	54.0%	50.0%
0	aantal	4	4	8
	%	8.0%	8.0%	8.0%
j+u	aantal	7	6	13
	%	14.0%	12.0%	13.0%
totaal	aantal	50	50	100
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = .707, p = .871$

Tabel 5d: *Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche: financieel & juridisch*

		vl	nl	totaal
u	aantal	32	8	40
	%	64.0%	16.0%	40.0%
j	aantal	11	37	48
	%	22.0%	74.0%	48.0%
0	aantal	3	1	4
	%	6.0%	2.0%	4.0%
j+u	aantal	4	4	8
	%	8.0%	8.0%	8.0%
totaal	aantal	50	50	100
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = 29.483, p < .001$

Tabel 5e: *Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche: gezondheidszorg*

		vl	nl	totaal
u	aantal	35	20	55
	%	70.0%	40.0%	55.0%
j	aantal	3	24	27
	%	6.0%	48.0%	27.0%
0	aantal	11	4	15
	%	22.0%	8.0%	15.0%
j+u	aantal	1	2	3
	%	2.0%	4.0%	3.0%
totaal	aantal	50	50	100
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = 24.024, p < .001$

Tabel 5f: *Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche: industrie & productie*

		vl	nl	totaal
u	aantal	17	20	37
	%	34.0%	40.0%	37.0%
j	aantal	22	23	45
	%	44.0%	46.0%	45.0%
0	aantal	4	1	5
	%	8.0%	2.0%	5.0%
j+u	aantal	7	6	13
	%	14.0%	12.0%	13.0%
totaal	aantal	50	50	100
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = 2.142, p = .543$

Tabel 5g: *Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche: ict*

		vl	nl	totaal
u	aantal	16	9	25
	%	32.0%	18.0%	25.0%
j	aantal	23	32	55
	%	46.0%	64.0%	55.0%
0	aantal	1	5	6
	%	2.0%	10.0%	6.0%
j+u	aantal	10	4	14
	%	20.0%	8.0%	14.0%
totaal	aantal	50	50	100
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = 8.671, p = .034$

Tabel 5h: *Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche: media & communicatie*

		vl	nl	totaal
u	aantal	14	13	27
	%	28.0%	26.0%	27.0%
j	aantal	33	32	65
	%	66.0%	64.0%	65.0%
0	aantal	3	3	6
	%	6.0%	6.0%	6.0%
j+u	aantal	0	2	2
	%	.0%	4.0%	2.0%
totaal	aantal	50	50	100
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = 2.052, p = .562$

Aanspreekvormen in Nederlandse en Vlaamse personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden

Tabel 5i: *Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche: ondervijws & onderzoek*

		vl	nl	totaal
u	aantal	33	20	53
	%	66.0%	40.0%	53.0%
j	aantal	4	21	25
	%	8.0%	42.0%	25.0%
0	aantal	11	4	15
	%	22.0%	8.0%	15.0%
j+u	aantal	2	5	7
	%	4.0%	10.0%	7.0%
totaal	aantal	50	50	100
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = 19.301, p < .001$

Tabel 5j: *Gebruik van voornaamwoorden in personeelsadvertenties in Vlaanderen en Nederland per branche: overheid*

		vl	nl	totaal
u	aantal	26	8	34
	%	52.0%	16.0%	34.0%
j	aantal	14	36	50
	%	28.0%	72.0%	50.0%
0	aantal	8	1	9
	%	16.0%	2.0%	9.0%
j+u	aantal	2	5	7
	%	4.0%	10.0%	7.0%
totaal	aantal	50	50	100
	%	100.0%	100.0%	100.0%

$\chi^2 = 25.940, p < .001$

Hoe makkelijk is een niet moeilijke tekst?

*Een meta-analyse naar het effect van vraagformulering in
tekstevaluatieonderzoek*

1. Inleiding^{1,2}

“Do you think the government should allow public speeches against democracy?” Deze vraag stelde Donald Rugg (1941) aan ongeveer 1300 Amerikanen. Maar liefst 75% van de respondenten antwoordde ‘no’. Rugg stelde 1300 andere mensen de vraag: *“Do you think the government should forbid public speeches against democracy?”* Logischerwijs had ongeveer driekwart van de ondervraagden die vraag met ‘yes’ moeten beantwoorden. ‘To forbid’ en ‘to allow’, ofwel ‘verbieden’ en ‘toelaten’, zijn immers elkaars tegengestelden. Deze logica bleek echter niet op te gaan. Slechts 54% van de ondervraagden antwoordde ‘yes’ op de vraag met ‘verbieden’. Rugg concludeerde dat formulering van de vraag effect heeft op de antwoorden die respondenten geven.

De door Rugg getrokken conclusie heeft tot op de dag van vandaag grote methodologische implicaties. Als het anders formuleren van een vraag tot andere antwoorden leidt, hoe valide is de vraag dan? Wat zijn we eigenlijk aan het meten? Inzicht in validiteitsbedreigende factoren en de oorzaken daarvan is van cruciaal belang voor elk terrein waar vragenlijsten als meetinstrument gebruikt worden. In

Samenvatting

Voor het meten van tekstwaardering worden vaak vragenlijsten gebruikt met schaalvragen. Vindt de respondent de tekst bijvoorbeeld makkelijk, of juist moeilijk? Dergelijke vragen kunnen op drie manieren gesteld worden: op een negatieve likertschaal (Ik vind de tekst moeilijk. Eens-Oneens), een positieve likertschaal (Ik vind de tekst makkelijk. Eens-Oneens) of een semantische differentiaal (Ik vind de tekst...Moeilijk-Makkelijk). Deze alternatieve formuleringen worden als dezelfde vragen beschouwd. Masterstudenten Communicatiestudies hebben deze aanname getest. In dit artikel wordt een meta-analyse over deze onderzoeken beschreven, met als doel vast te stellen of een effect van formulering generaliseerbaar is over studies en over woordparen. De keuze van de schaal blijkt cruciaal bij het meten van tekstwaardering. Voor ieder getest woordpaar treedt een formuleringseffect op. Bij tien van de dertien woordparen is dit effect groot. Bij vier woordparen wordt zelfs meer variantie verklaard door de vraagformulering dan door het onderwerp van de tekst. Het formuleren van de vraag op de negatieve likertschaal leidt, in vergelijking met beide andere schalen, vaak tot een positievere weergave van de mening van de respondent.

wetenschappelijk onderzoek worden vragenlijsten onder andere gebruikt om tekstwaardering te meten. In vergelijking met andere methoden om tekstwaardering te meten, zoals de plus-en-minmethode, zijn vragenlijsten makkelijk bij een grote groep respondenten af te nemen en kunnen de verkregen data snel verwerkt worden.

Ook voor onderzoek naar webkwaliteit worden vragenlijsten gebruikt. Verschillende onderzoekers hebben recent aandacht besteed aan de manier waarop de kwaliteit van webteksten op een betrouwbare manier met vragenlijsten gemeten kan worden (bijvoorbeeld Elling, Lentz en de Jong, 2007; Muylle, Moeneart en Despontin, 2004). In deze onderzoeken worden de verschillende constructen door meerdere vragen gemeten en wordt steeds ongeveer eenderde deel van de items negatief geformuleerd. Maar maakt het eigenlijk uit of we een respondent vragen hoe makkelijk of juist hoe moeilijk hij de tekst of de website vindt? Geven mensen nog wel dezelfde antwoorden op tekstwaarderingsvragen als ze op zo'n subtiele manier verschillen? In dit artikel wordt een onderzoek beschreven waarin deze kwesties centraal staan. In het resterende deel van deze paragraaf zal worden ingegaan op bestaande literatuur over vraagformuleringseffecten. In de daarop volgende paragrafen wordt besproken hoe die formuleringseffecten worden onderzocht in ruim tien onderzoeken naar tekstwaardering die volgens globaal hetzelfde stramien zijn opgezet, maar onder andere verschillen in de tekst die werd geëvalueerd en in de precieze vragenlijst die werd gebruikt. Vervolgens worden de resultaten besproken en worden conclusies getrokken ten aanzien van formuleringseffecten én ten aanzien van onderzoek naar tekstwaardering.

Na Rugg (1941) is er meer onderzoek gedaan naar formuleringseffecten. Allerlei subtiele variaties in de bewoording van een vraag blijken van belang te zijn, zoals het al dan niet toevoegen van een 'geen mening'-optie en de vraagvolgorde. Eén tak van onderzoek naar formuleringseffecten heeft zich gericht op contradictoire woordparen (bijvoorbeeld: Schuman en Presser, 1981; Hippler en Schwarz, 1986; Holleman, 2000). Volgens de principes van de relationele semantiek zijn contradictoire woordparen, zoals verbieden/toelaten en ja/nee, elkaars tegengestelden en worden ze dichotoom gerepresenteerd (Chaffin en Herrmann, 1984). Als je daarom vóór het verbieden van roken op de werkplek bent, impliceert dit dat je tégen het toelaten bent van datzelfde.

In de literatuur worden nogal wat tegenstrijdige resultaten gerapporteerd over het optreden van formuleringseffecten bij contradictoiren. Exemplarisch is Bishop, Hippler, Schwarz en Strack (1988). Zij stelden aan één groep respondenten de vraag of roken in openbare gelegenheden moet worden toegelaten (ja/nee) en een andere groep of roken in openbare gelegenheden moet worden verboden (ja/nee). Bishop et al. voerden dit experiment zowel in Duitsland in het Duits als in de Verenigde Staten in het Engels uit en in beide landen is de vraag zowel schriftelijk als mondeling afgenomen. In de twee mondelinge condities werd geen significant formuleringseffect vastgesteld, maar in de beide schriftelijke condities werd wel een effect geconstateerd. In Duitsland werd, net als bij Rugg (1941), vaker 'nee' geantwoord op de vraag met 'verbieden' dan er 'ja' werd geantwoord op dezelfde vraag geformuleerd met 'toelaten'. In Amerika werd echter het omgekeerde effect vastgesteld. Daar werd vaker 'ja' geantwoord op de vraag met 'verbieden' dan dat er 'nee' geantwoord werd op dezelfde vraag geformuleerd met 'toelaten'.

Op grond van deze resultaten kunnen niet of nauwelijks conclusies getrokken worden over het al dan niet optreden van een formuleringseffect, laat staan over de richting ervan. De 'tegenstrijdige' resultaten kunnen echter verklaard worden vanuit het gekozen onder-

zoeksontwerp: het split-ballot onderzoek. In een split-ballot onderzoek wordt een random getrokken groep respondenten aselekt in twee groepen verdeeld. De ene helft krijgt versie A van een vraag (bijvoorbeeld een verbieden-vraag), de andere helft versie B (bijvoorbeeld een toelaten-vraag). Verschillende factoren van de communicatieve setting (zoals de positie van de vraag in de vragenlijst en mondelinge versus schriftelijke afname) worden gerandomiseerd of gelijk gehouden tussen condities. Daardoor kan een eventueel verschil in antwoorden alleen aan de gemanipuleerde formulering worden toegeschreven. Een consequentie van het onderzoeksontwerp is echter dat getrokken conclusies niet gegeneraliseerd kunnen worden naar andere communicatieve settings (Molenaar, 1989). Als bijvoorbeeld in een mondeling afgenomen enquête een formuleringseffect wordt vastgesteld, mag het effect niet gegeneraliseerd worden naar schriftelijke enquêtes.

Hoewel conclusies op basis van één split-ballot experiment dus moeilijk te generaliseren zijn, hebben verschillende onderzoekers zich al snel bezig gehouden met het verklaren van het tot 'verbieden/toelaten asymmetrie' gedoopte formuleringseffect. Schuman en Presser (1981) hypothetiseerden bijvoorbeeld dat de abstractheid van het onderwerp de asymmetrie veroorzaakt. Om dit te testen hebben zij in twee split-ballot experimenten verbieden/toelaten-vragen over concretere onderwerpen gesteld (het tonen van pornofilms en het tonen van sigarettenreclames op de televisie). Bij pornofilms werd een minimaal formuleringseffect geconstateerd ($p < 0.1$). Net als bij Rugg werd er meer 'nee' geantwoord op de vraag met 'verbieden' dan 'ja' op de vraag met 'toelaten'. Bij de vraag over sigarettenreclames werd geen effect geconstateerd. Schuman en Presser concludeerden daaruit dat abstracte onderwerpen ervoor zorgen dat de keuze voor 'verbieden' of 'toelaten' meer invloed heeft.

In tegenstelling tot Schuman en Presser, stelden Hippler en Schwarz (1986) wel een significant formuleringseffecten bij een verbieden/toelaten-vraag over een concreet onderwerp (het strooien van zout bij slecht weer) vast. Deze resultaten lijken die van Schuman en Presser tegen te spreken. Als we echter in ogenschouw nemen dat deze experimenten op allerlei aspecten van de communicatieve setting van elkaar verschillen, zijn de resultaten niet zo tegenstrijdig. De geteste 'verklaring' van Schuman en Presser is slechts getest in één specifieke communicatieve setting en om die reden is de geteste verklaring niet generaliseerbaar naar andere communicatieve settings. Het split-ballot onderzoeksontwerp is daarom niet geschikt om verklaringen voor formuleringseffecten te testen. Bovendien is het van belang eerst vast te stellen of er, gegeneraliseerd over communicatieve settings, wel een formuleringseffect bestaat en of zoeken naar een verklaring voor het effect dus überhaupt nodig is.

Met behulp van een meta-analyse over meerdere onderzoeken kan vastgesteld worden of een formuleringseffect generaliseerbaar is over communicatieve settings. Holleman (1999a) heeft een meta-analyse uitgevoerd over tweeënvijftig verbieden/toelaten-vragen. Haar dataset bevatte een grote diversiteit aan communicatieve settings en kan gezien worden als een representatieve steekproef uit het totaal aan mogelijke communicatieve settings. Over het algemeen genomen bleken respondenten 14.2% vaker 'nee' te antwoorden op een vraag die geformuleerd werd met 'verbieden' dan dat ze 'ja' antwoorden op dezelfde vraag geformuleerd met 'toelaten'. Pas nu deze eerste noodzakelijke stap van generaliseren gezet was, is er voldoende basis om te zoeken naar verklaringen voor het formuleringseffect en op basis daarvan advies te geven voor de praktijk (zie Holleman, 2000).

Hoewel er allerlei onderzoek is gedaan naar contradictoire woordparen, is er weinig bekend over formuleringseffecten bij contraire woordparen. Contrairen, zoals makkelijk/moeilijk,

Hoe makkelijk is een niet moeilijke tekst?

zijn elkaars tegenhanger en worden gerepresenteerd op een schaal. Contraire woordparen worden vaak gebruikt om tekstwaardering te meten (bijvoorbeeld: Maes, Ummelen en Hoeken, 1996). In tegenstelling tot dichotoom gerepresenteerde contradictoiren, is het bij contraires mogelijk om gradaties aan te geven (Chaffin en Herrmann, 1984). Vaak worden vragen over contraires daarom op een schaal gemeten. Dat kan op drie manieren:

• Een positief geformuleerde likerschaal:	<i>Ik vind de tekst makkelijk</i>
<i>eens 0 0 0 0 oneens</i>
• Een negatief geformuleerde likerschaal:	<i>Ik vind de tekst moeilijk</i>
<i>eens 0 0 0 0 oneens</i>
• Of een semantische differentiaal:	<i>Ik vind de tekst</i>
<i>makkelijk 0 0 0 0 moeilijk</i>

Als de drie vragen hierboven worden geanalyseerd, lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de drie formuleringen hetzelfde zouden moeten meten. Een respondent wordt verondersteld maar één mening te hebben op het denkbeeldige continuüm van een contrair woordpaar. Het eens zijn met de stelling 'ik vind de tekst makkelijk' impliceert het oneens zijn met de stelling 'ik vind de tekst moeilijk' en impliceert de keuze voor de 'makkelijk'-kant van de semantische differentiaal.

Ook in de adviesliteratuur wordt voorbijgegaan aan eventuele formuleringseffecten die op vraagniveau op zouden kunnen treden. Advies over welke vraagstelling de voorkeur verdient, wordt gebaseerd op het voorkomen van antwoordtendenties op vragenlijstniveau:

'Sommige proefpersonen hebben geen zin om de vragenlijst serieus in te vullen. Daarom vullen ze overal hetzelfde in, bijvoorbeeld '5'. Wanneer nu alle Likert-items positief geformuleerd zijn ('de tekst is overzichtelijk, bondig, aantrekkelijk, informatief...') of als alle semantische differentialen het positieve woord aan de zelfde kant hebben ('moeilijk-makkelijk; onlogisch opgebouwd-logisch opgebouwd; onoverzichtelijk-overzichtelijk'), dan zou je concluderen dat deze proefpersoon een licht positief oordeel heeft over de begrijpelijkheid van de tekst. In werkelijkheid heeft de proefpersoon echter niet eens nagedacht over de begrijpelijkheid van de tekst.

Om het effect van onbetrouwbare proefpersonen te minimaliseren kun je gebruik maken van de *balanced-scale techniek*. We gaan ervan uit dat een evaluatief aspect wordt gemeten door een schaal bestaande uit meerdere items. Bij de balanced-scale techniek moet je óf de helft van de Likert-items negatief formuleren óf bij de helft van de semantische differentialen de positie van het positieve woord afwisselen. Dat zorgt ervoor dat in de helft van de items een hoger cijfer een positief oordeel aangeeft, terwijl in de andere helft een lager cijfer een positief oordeel aangeeft.' (Maes, Ummelen en Hoeken, 1996, p. 207-208)

Maar klopt de (impliciete) aanname wel dat de drie formuleringen op vraagniveau hetzelfde meten, of treden er net als bij contradictoiren formuleringseffecten op? Friborg, Martinussen en Rosenvinge (2005) zijn een van de weinigen die middels een split-ballot-experiment een vragenlijst met positieve likertschaal hebben vergeleken met een vragenlijst met semantische differentialen. De vragenlijst was bedoeld om het construct 'resilience' (veerkracht) te meten. De data die zijn verkregen met de vragenlijst met semantische differentialen bleken

het beste te passen binnen een vooraf opgesteld model om dit psychologische construct te meten. De drie onderzoekers concluderen dan ook dat de semantische differentiaal beter is voor het meten van psychologische constructen dan de positieve likertschaal. In dit onderzoek is echter niet getest of één van beide schalen op vraagniveau tot een andere weergave van de mening van de respondent heeft geleid.

Twee andere onderzoekers die experimenteel onderzoek naar schaalvragen hebben gedaan, zijn Falthzik en Jolson (1974). Zij hebben, in de context van een marktonderzoek, positieve likertschalen met negatieve likertschalen vergeleken. De negatieve likertschalen bestonden uit de positief geformuleerde stellingen voorafgegaan door het woordje 'niet' (antwoorden op de vraag 'I fully understand unit pricing labels in stores' werden dus bijvoorbeeld vergeleken met antwoorden op 'I do not fully understand unit pricing labels in stores'). Uit het onderzoek van Falthzik en Jolson is gebleken dat de positief gestelde vragen tot een positievere weergave van de mening van de respondent leiden in vergelijking met de negatieve likertvragen. De onderzoekers doen daarom de aanbeveling semantische differentialen te gebruiken. Dit advies is echter voorbarig. De semantische differentiaal is immers niet in het onderzoek meegenomen, waardoor niet bekend is of deze schaal wat anders of hetzelfde meet als één van de andere schalen.

Bovenstaande onderzoeken hebben hetzelfde generaliseerbaarheidsprobleem als de genoemde split-ballot onderzoeken naar formuleringseffecten bij het woordpaar verbieden/toelaten. Desondanks wordt op basis van deze onderzoeken advies gegeven voor de praktijk. Het doel van het hier gerapporteerde onderzoek is de noodzakelijke eerste stap te zetten, namelijk vaststellen of er generaliseerbare uitspraken gedaan kunnen worden over formuleringseffecten bij contraire woordparen. Alleen als dit bekend is, weten we of verder onderzoek naar formuleringseffecten bij contraireren van belang is. Vijftien groepen masterstudenten Communicatiestudies van de Universiteit Utrecht hebben onderzoek gedaan naar formuleringseffecten bij contraire woordparen (de beschrijving van deze onderzoeken volgt in paragraaf 2). In dit artikel wordt een statistische meta-analyse over deze studies beschreven. De onderzoeksvragen die in dit artikel centraal staan zijn:

1. *In hoeverre is een effect van vraagformulering bij contraire woordparen generaliseerbaar over studies?*
2. *In hoeverre is een effect van vraagformulering bij contraire woordparen generaliseerbaar over woordparen?*

Een nevenvraag van beide hoofdvragen is die naar de richting van het effect. Falthzik en Jolson (1974) stelden in één enkel split-ballot onderzoek vast dat het stellen van de vraag op de positieve likertschaal tot een positievere weergave van de mening van de respondent leidt in vergelijking met de negatieve likertschaal. Holleman (1999a) vond echter in een meta-analyse van verschillende contradictoire woordparen dat, gegeneraliseerd over communicatieve settings, de negatieve formulering (verbieden) tot een positievere weergave van de mening van de respondent leidt in vergelijking met de positieve formulering (toelaten). In de afzonderlijke onderzoeken die gebruikt werden voor die meta-analyse werd variatie in de richting van het effect gevonden. Om deze redenen wordt verwacht dat bij contraire woordparen de formulering op de negatieve likertschaal tot een positievere weergave van de mening van de respondent leidt.

2. Methode van onderzoek

In de door de masterstudenten Communicatiestudies uitgevoerde onderzoeken werden zowel de positieve likertschaal, als de negatieve likertschaal als de semantische differentiaal op vraagniveau met elkaar vergeleken. Deze in totaal vijftien onderzoeken hadden grotendeels eenzelfde opzet. Proefpersonen kregen eerst een Nederlandstalige tekst van ongeveer één A4 lang te lezen. Daarna moesten zij een vragenlijst invullen, die onder andere bestond uit schaalvragen over tekstwaardering. De proefpersonen verkeerden in de veronderstelling dat zij meededen aan een onderzoek waarin de kwaliteit van teksten centraal stond. Zij wisten niet dat er drie versies van de vragenlijst waren. Elke proefpersoon kreeg slechts één versie onder ogen. Vragen die in de ene versie op een positieve likertschaal gesteld zijn, werden in de andere versie op een negatieve likertschaal gesteld en in de derde versie op een semantische differentiaal.

In elk van de onderzoeken waren de gemanipuleerde schaalvragen gebaseerd op de door Maes, Ummelen en Hoeken (1996) voorgestelde woordparen om het ‘imago van de producent’ en ‘tekstwaardering’ te meten. Deze drie auteurs splitsen het laatste begrip ‘tekstwaardering’ op in twee onderliggende constructen, namelijk: ‘begrijpelijkheid van de tekst’ en ‘aantrekkelijkheid van de tekst’. Elk van de constructen wordt vertaald in een zestal woordparen (zie Tabel 1). Maes, Ummelen en Hoeken zien de woorden die een paar vormen als tegenstellingen. De aanname dat deze woordparen contrair zijn is hierop gebaseerd.

Tabel 1: *Woordparen om tekstwaardering (opgesplitst in begrijpelijkheid en aantrekkelijkheid) en het imago van de producent te meten (Maes, Ummelen en Hoeken, 1996).*

Begrijpelijkheid De tekst is...	Aantrekkelijkheid De tekst is...	Imago van de zender De producent lijkt mij...
Makkelijk/moeilijk	Interessant/oninteressant	Betrouwbaar/onbetrouwbaar
Eenvoudig/ingewikkeld	Aansprekend/afstandelijk	Deskundig/ondeskundig
Duidelijk/onduidelijk	Uitnodigend/afhoudend	Efficiënt/inefficiënt
Overzichtelijk/onoverzichtelijk	Boeiend/saai	Oprecht/onoprecht
Logisch/onlogisch opgebouwd	Persoonlijk/onpersoonlijk	Vernieuwend/ouderwets
Bondig/omslachtig	Afwisselend/eentonig	Accuraat/inaccuraat

Naast de gemanipuleerde vragen waren er in elke vragenlijst buffervragen opgenomen, die niet verschilden per versie. Dit waren bijvoorbeeld vragen over demografische gegevens van de respondent.

Hoewel de onderzoeken qua opzet zeer vergelijkbaar zijn, wijken zij op verschillende punten van de communicatieve setting van elkaar af. Zo verschillen de studies op allerlei formuleringskenmerken. In drie studies zijn de vragen bijvoorbeeld objectief geformuleerd (De tekst is...), in acht studies zijn de stellingen subjectief geformuleerd (Ik vind de tekst...) en in de overige studies zijn subjectieve en objectieve formuleringen afgewisseld. Ook het aantal schaalpunten varieert per studie. In twee studies zijn vijfpuntsschalen gebruikt, in de overige studies zevenpuntsschalen. Daarnaast hebben de gemanipuleerde vragen in verschillende onderzoeken verschillende posities in de vragenlijst. Deze kenmerken hebben volgens Molenaar (1982) invloed op de antwoorden.

Ook verschillen de studies met betrekking tot het type proefpersonen. In één onderzoek zijn ouderen als proefpersonen gebruikt, in twee onderzoeken waren dat middelbare scholieren en in vijf onderzoeken zijn universitaire studenten en HBO-ers gebruikt. In de overige onderzoeken is een heterogene groep volwassenen als proefpersoon gebruikt. In alle gevallen behoorden de respondenten tot de natuurlijke doelgroep van de tekst.

De studies verschillen bovendien op het punt van het gelezen teksttype. In vier studies zijn informatieve teksten gebruikt, in de overige studies zijn persuasieve teksten aan de respondenten voorgelegd. Deze variatie verhoogt de representativiteit van de steekproef uit het totaal aan mogelijke communicatieve settings. Voor meer informatie over de verdeling van deze en andere kenmerken over de studies, zie Bijlage 1.

Doordat het volledige onderzoeksmateriaal van de onderzoeken beschikbaar was, is het mogelijk geweest kwaliteitseisen aan de studies en woordparen te stellen. Woordparen en studies werden alleen meegenomen in de analyse als ze voldeden aan de volgende criteria:

- De manipulatie moet zuiver zijn. Dit betekent dat de verschillende versies van de vragenlijst, op de gemanipuleerde formulering na, identiek moeten zijn. In één van de studies was niet alleen de formulering, maar ook de positie van ‘eens’ en ‘oneens’ op de schaal veranderd. In de ene versie van de vragenlijst stond ‘eens’ links, terwijl in de andere versie ‘oneens’ links stond. Deze dubbele manipulatie geeft ruimte voor een alternatieve verklaring bij een eventueel formuleringseffect. De studie met deze dubbele manipulatie is daarom niet meegenomen in de meta-analyse.
- De onderzoeksgroepen moeten random zijn. Dit is gecontroleerd door te kijken of de onderzoeksgroepen verschillen op basis van hun demografische kenmerken en de scores op de andere buffervragen. Als onderzoeksgroepen binnen een onderzoek verschillen op deze vragen zijn ze niet meegenomen in de meta-analyse, omdat dan niet meer zeker is of verschillen in de antwoorden tussen versies puur aan de formuleringsvariatie zijn toe te schrijven. Op basis van dit criterium zijn twee studies niet meegenomen in de meta-analyse.
- De woordparen moeten exact zo geformuleerd zijn als Maes, Ummelen en Hoeken (1996) dat voorstellen. Als in studies een andere formulering is gebruikt voor een woordpaar (bijvoorbeeld boeiend/onboeiend in plaats van boeiend/saai), is het woordpaar niet meegenomen in de analyse.
- De woordparen moeten in minstens zeven studies getest zijn. Na de selectie die gemaakt is op basis van de hierboven beschreven criteria en het feit dat sommige studies toch al niet alle woordparen hadden gebruikt, kwamen de woordparen betrouwbaar/onbetrouwbaar, efficiënt/inefficiënt, oprecht/onoprecht, vernieuwend/ouderwets en accuraat/inaccuraat in minder dan zeven studies voor. Deze woordparen zijn niet verder geanalyseerd, omdat bij minder dan zeven studies het ‘meta’ karakter van de analyse wat ver te zoeken is. De vragen met de dertien overgebleven woordparen zijn door minimaal 897 en maximaal 1619 respondenten beantwoord (zie Bijlage 2).

3. Analyse

Om een antwoord op de twee onderzoeksvragen te krijgen, is per woordpaar een lineaire regressieanalyse uitgevoerd. Hierbij zijn de verschillende studies, antwoordschalen en de interacties tussen studies en antwoordschalen als verklarende variabelen gebruikt om de score

Hoe makkelijk is een niet moeilijke tekst?

op de afhankelijke variabele (het door de respondent aangekruiste schaalpunt op de vraag) te voorspellen. De onafhankelijke variabelen zullen hieronder toegelicht worden.

Allereerst is te verwachten dat de score op een vraag varieert van studie tot studie. De variatie in aspecten van de communicatieve setting (verschillende typen respondenten, verschillende afnamecondities, enzovoorts) speelt hierbij een rol. Ook de feitelijke kwaliteit van de tekst en het onderwerp van de tekst zijn cruciaal. Het onderwerp van de ene tekst is immers begrijpelijker of aantrekkelijker dan het onderwerp van de andere tekst. De dummy-variabele die variantie verklaart op basis van alle niet gedefinieerde verschillen tussen studies is daarom 'onderwerp+' genoemd.

Bovendien is het van belang te achterhalen welk deel van de variantie in scores op de vraag toegeschreven kan worden aan de antwoordschalen. Er zijn twee effecten van vraagversie denkbaar. Op de eerste plaats kan er een hoofdeffect zijn. Dit betekent dat voor iedere studie het effect van versie hetzelfde is en dezelfde richting heeft. Deze dummyvariabele is 'vraagversie' genoemd. Op de tweede plaats kan er een interactieeffect optreden tussen versie en onderwerp+. In dat geval verschilt het effect van versie van studie tot studie. Deze dummyvariabele is 'onderwerp+ * vraagversie' genoemd.

Met behulp van deze drie onafhankelijke variabelen en een arbitrair gekozen uitgangspunt (de positieve likertschaal van studie 4) is het door de respondent aangekruiste schaalpunt voorspeld. Dit gebeurt additief⁸. Het regressiemodel wordt als het ware steeds uitgebreid met een nieuwe onafhankelijke variabele, waardoor er drie submodellen ontstaan die de score op de vraag steeds specifiek schatten. Stel Y_{ijk} is de score van respondent i ($i = 1, 2, \dots, N$) in studie j ($j = 1, 2, \dots, 15$) op versie k ($k = 1, 2, 3$) dan kan het model als in vergelijking 1 geschreven worden. De term e_{ijk} staat voor de random error.

$$Y_{ijk} = \underbrace{\text{positieve likertschaal studie 4} + a_j + b_k + g_k}_{\text{Model 1a}} + e_{ijk}$$

Model 1a -> onderwerp+
Model 1b -> model 1a + hoofdeffect versie
Model 1c -> model 1b + interactie versie * onderwerp+

Vergelijking 1: De regressievergelijking gebruikt voor de meta-analyse.

Eerst wordt de score op het uitgangspunt (de positieve likertschaal van studie 4) berekend. Vervolgens wordt per woordpaar voor iedere studie j berekend hoeveel de score op de positieve likertschaal van die studie afwijkt van dit uitgangspunt. Dit is het effect van onderwerp+ (a_j in de vergelijking). Met Pearson's correlatiecoëfficiënt r kan de samenhang tussen de op basis van model 1a geschatte scores en de werkelijke scores berekend worden. Door deze waarde te kwadrateren (r^2) krijgen we het percentage van de variantie dat door onderwerp+ wordt verklaard.

Daarna wordt het verschil in het aangekruiste schaalpunt van de respondent voor de andere vraagversies k berekend. Dit wordt eerst gedaan voor studie 4. Als er een hoofdeffect optreedt van versie, zouden de verschillen die optreden bij studie 4 als gevolg van het anders formuleren van de vraag, ook voor de andere studies moeten gelden. De verandering in score voor studie 4 wordt daarom ook toegepast bij de andere studies (b_k in de vergelijking). De geschatte scores op basis van model 1b worden gecorreleerd met de werkelijke scores en opnieuw wordt r^2 berekend. Door het percentage verklaarde variantie van onderwerp+ van het door model 1b berekende percentage verklaarde variantie af te trekken, weten we welk deel van de variantie door het hoofdeffect van versie wordt verklaard.

Vervolgens wordt op basis van model 1c de verandering in score als gevolg van de interactie onderwerp+ * versie berekend (c_{jk} in de vergelijking). Het effect van versie wordt nu voor iedere afzonderlijke studie berekend. Door r^2 uit te rekenen weten we hoeveel van de variantie door de interactie verklaard wordt.

Om een maat te hebben voor de grootte van het effect van vraagformulering, berekenen we per woordpaar de verhouding tussen het percentage verklaarde variantie door beide effecten van versie samen (het hoofdeffect + het interactieeffect) ten opzichte van het totale model. Met behulp van de criteria van Cohen (1977) kan de zo verkregen effectgrootte geclassificeerd worden. Zo kan per woordpaar worden vastgesteld of het effect van vraagformulering generaliseerbaar is over studies.

Als is vastgesteld bij hoeveel woordparen het formuleringseffect generaliseerbaar is over studies, kan bepaald worden of er ook over meerdere contraire woordparen gegeneraliseerd kan worden. Vervolgens kunnen we de regressiegewichten uit het model interpreteren om uitspraak te doen over de richting en consistentie van het effect. Hiertoe zijn per woordpaar de significante regressiegewichten in een grafiek getekend en is deze grafiek geïnterpreteerd⁴.

4. Resultaten

Voor ieder woordpaar is de effectgrootte berekend. In Tabel 2 staan de resultaten weergegeven.

Tabel 2: Voor alle woordparen de percentages verklaarde variantie van onderwerp+, de beide effecten van versie, het totale regressiemodel en de op basis hiervan berekende effectgrootte.

	% variantie onder- werp+	% variantie versie en onderwerp+ * versie	% variantie totaal model	Effect- grootte
<i>Interessant/Oninteressant</i>	5.7	8.9	14.6	0.61
<i>Overzichtelijk/Onoverzichtelijk</i>	8.3	11.8	20.1	0.59
<i>Afwisselend/Eentonig</i>	4.6	5.8	10.5	0.55
<i>Duidelijk/Onduidelijk</i>	13.2	14.4	27.6	0.52
<i>Boeiend/Saai</i>	8.2	5.9	14.1	0.42
<i>Uitmodigend/Afhoudend</i>	16.1	8.8	24.9	0.35
<i>Eenvoudig/ Ingewikkeld</i>	25.1	12.6	37.7	0.33
<i>Aansprekend/Afstandelijk</i>	15.1	7.3	22.4	0.33
<i>Logisch/Onlogisch opgebouwd</i>	15.5	7.8	23.3	0.33
<i>Bondig/Omslachtig</i>	21.5	10	31.5	0.32
<i>Deskundig/Ondeskundig</i>	12.7	4.6	17.3	0.27
<i>Makkelijk/Moeilijk</i>	29.2	9.7	38.9	0.25
<i>Persoonlijk/Onpersoonlijk</i>	21.3	4.7	26.0	0.18

Als de effectgrootte boven de 0.30 ligt, kan volgens Cohen (1977) geconcludeerd worden dat een effect groot is. Bij tien van de dertien geteste woordparen is het formuleringseffect dus groot. Bij vier woordparen (interessant/oninteressant, overzichtelijk/onoverzichtelijk, afwisselend/eentonig en duidelijk/onduidelijk) verklaart de formulering zelfs meer dan de helft van de variantie binnen het model. Dit betekent dat bij deze woordparen de formulering van de vraag zelfs belangrijker is dan de communicatieve context van het onderzoek, het onderwerp en de kwaliteit van de tekst.

Als de verhouding tussen de beide effecten van versie en het totale model tussen de 0.20 en 0.30 ligt, is er volgens Cohen sprake van een middelgroot effect. Dit is het geval bij twee woordparen (makkelijk/moeilijk en deskundig/ondeskundig). Bij een effectgrootte tussen de 0.10 en 0.20 wordt gesproken van een klein effect. Dit is het geval bij één woordpaar (persoonlijk/onpersoonlijk).

Op basis van deze resultaten kunnen we vaststellen dat de formulering van schaalvragen van cruciaal belang is. Het effect van formulering is immers te generaliseren over studies en over contraire woordparen, omdat er over alle gebruikte studies samengenomen voor ieder woordpaar afzonderlijk een effect bestaat.

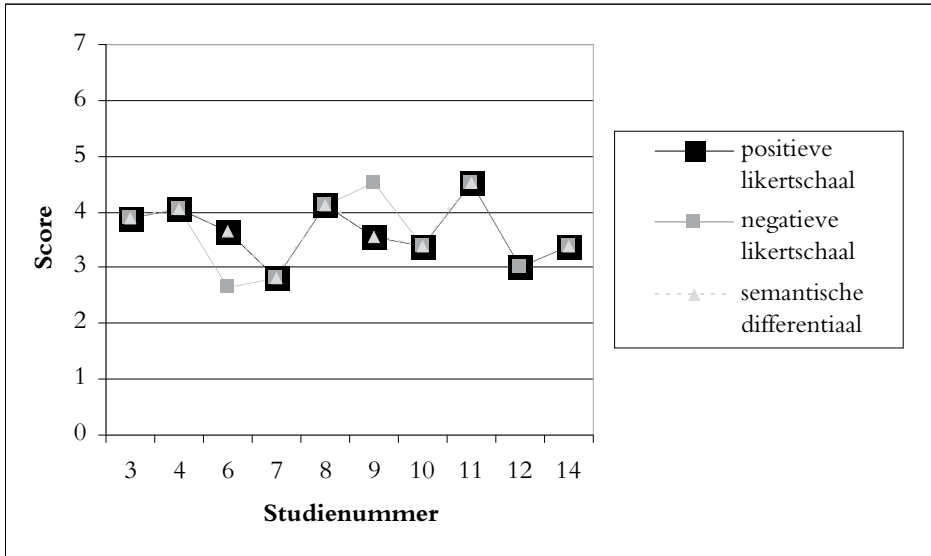
Als naar de vierde kolom uit Tabel 2 wordt gekeken, valt op dat gemiddeld ongeveer 25% van de variantie wordt verklaard door het totale model. Dit lijkt op het eerste gezicht wat weinig. Dat slechts een kwart van de totale variantie wordt verklaard is echter niet vreemd als in ogenschouw wordt genomen dat er geen persoonskenmerken in het model zijn opgenomen. Persoonskenmerken (zoals persoonlijke interesse of leeftijd) zullen logischerwijs een groot deel van de totale variantie in scores verklaren. De grootte van het formuleringseffect is nu vastgesteld ten opzichte van het onderwerp+ van de tekst, zonder rekening te houden met persoonskenmerken.

Wat verder opvalt voor de grootste effecten (kolom 5), is dat het absolute percentage verklaarde variantie door beide effecten van versie (kolom 3) vaak klein is. Dit is niet vreemd. De effectgrootte is een maat die de verhouding van het percentage verklaarde variantie door beide effecten van versie én het percentage verklaarde variantie van onderwerp+ aangeeft. Als het onderwerp+ van de tekst weinig variantie verklaart, hoeft minder variantie toe te schrijven te zijn aan de beide effecten van versie om toch van een groot effect te kunnen spreken.

De effectgrootte is bovendien geen maat voor de consistentie van het formuleringseffect. Het kan voorkomen dat er voor één woordpaar verschillende interactieeffecten significant zijn voor de verschillende studies. Zo kan de negatieve likertschaal voor een aantal studies tot een positievere weergave van de mening van respondenten leiden, terwijl voor een aantal andere studies de negatieve likertschaal tot een negatievere weergave van de mening van de respondent leidt en voor weer andere studies kan er geen verschil zijn tussen de schalen. De score op de afhankelijke variabele wordt dan door de vele significante interacties preciezer voorspeld dan bij één enkel significant hoofdeffect, maar het effect is verre van consistent.

Nu duidelijk is dat een effect van formulering generaliseerbaar is over studies en over contraire woordparen, is het zinvol naar de richting van het formuleringseffect te kijken om zo een uitspraak te doen over de consistentie van het effect. Hiertoe zullen we nu de (verwachte) gemiddelden per conditie grafisch illustreren. Bij het interpreteren van de significante regressiegewichten waren drie tendensen te ontdekken. Van elk van deze drie tendensen zal een voorbeeld besproken worden.

Tendens 1: voor één of enkele studies zijn er verschillen tussen de negatieve likertschaal en beide andere schalen. Als voorbeeld van deze tendens zal het woordpaar afwisselend/eentonig besproken worden (zie Figuur 1):

Legenda:

Score = De op basis van model 1c voorspelde score op de vraag. Een score van 1 staat voor een negatieve evaluatie van het attitudeobject, een score van 7 voor een positieve evaluatie.
 Studienummer = Het nummer van de studie (zie Bijlage 1).

Figuur 1: Weergave van de significante regressiegewichten van het woordpaar afwisselend/eentonig.

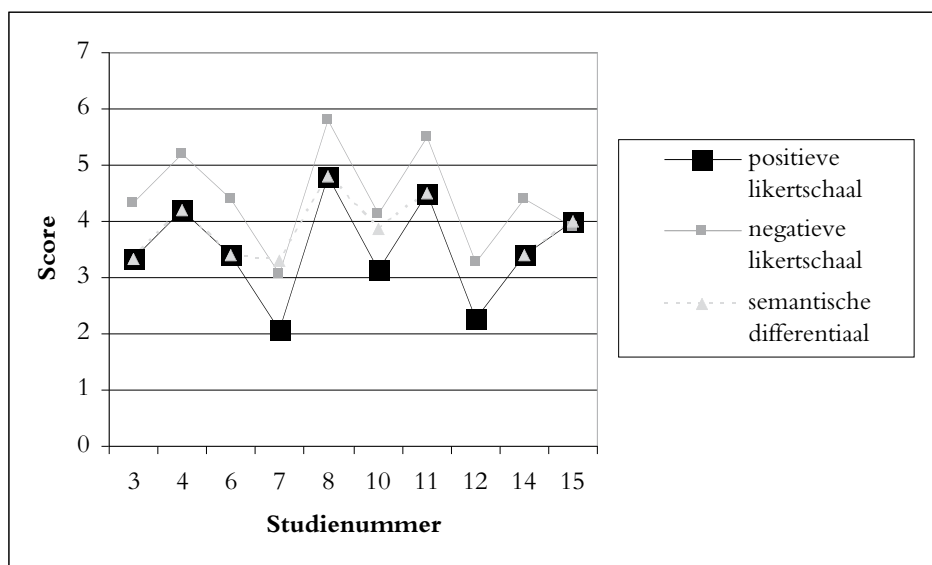
Voor de meeste studies wordt geen significant verschil tussen de schalen vastgesteld. De mening van de respondent wordt op de negatieve likertschaal 0.46 schaalpunten positiever weergegeven in vergelijking met de positieve likertschaal, maar dit verschil is niet significant ($b_2 = 0.46$ met $t = 1.69$ en $p = 0.09$). Op de semantische differentiaal wordt de mening van de respondent 0.24 schaalpunt negatiever weergegeven in vergelijking met de positieve likertschaal, maar ook dit is niet significant ($b_3 = -0.24$ met $t = -0.85$ en $p = 0.39$).

Bij twee studies wordt afgeweken van dit patroon. Bij één studie (studie 6) leidt het stellen van de vraag op een negatieve likertschaal tot een negatievere weergave van de mening van de respondent in vergelijking met de beide andere schalen ($c_{6,2} = -1.00$ met $t = -2.53$ en $p = 0.01$). Voor een andere studie (studie 9) is het tegenovergestelde patroon waar te nemen. Daar leidt het stellen van de vraag op een negatieve likertschaal juist tot een positievere weergave van de mening van de respondent in vergelijking met de beide andere schalen ($c_{9,2} = 0.98$ met $t = 2.42$ en $p = 0.02$). In Figuur 1 lijkt bij studie 12 de negatieve likertschaal af te wijken van de beide andere schalen. Dit is echter niet het geval, in deze studie zijn alleen de positieve en de negatieve likertschaal met elkaar vergeleken en daarom ontbreekt in de figuur de lijn voor de semantische differentiaal.

Hoe makkelijk is een niet moeilijke tekst?

Het patroon waarbij nauwelijks significante verschillen worden geconstateerd, treedt op bij de woordparen: duidelijk/onduidelijk, interessant/oninteressant, boeiend/saai, makkelijk/moeilijk, logisch/onlogisch opgebouwd en eenvoudig/ingewikkeld. Als bij deze woordparen voor één of enkele studies een significant verschil tussen versies wordt geconstateerd, is dat altijd een verschil tussen de positieve en de negatieve likertschaal. In verreweg de meeste gevallen leidt het stellen van de vraag op de negatieve likertschaal tot een positievere weergave van de mening van de respondent in vergelijking met de beide andere schalen. Bij één van de studies (studie 9) wordt dit effect bij alle geteste woordparen vastgesteld.

Tendens 2: voor de meeste studies leidt het stellen van de vraag op de negatieve likertschaal tot een positievere weergave van de mening van de respondent, voor enkele studies zijn er ook verschillen tussen de positieve likertschaal en de semantische differentiaal. Als voorbeeld zal het woordpaar uitnodigend/afhoudend besproken worden:

Legenda:

Score = De op basis van model 1c voorspelde score op de vraag. Een score van 1 staat voor een negatieve evaluatie van het attitudeobject, een score van 7 voor een positieve evaluatie.
Studienummer = Het nummer van de studie (zie Bijlage 1).

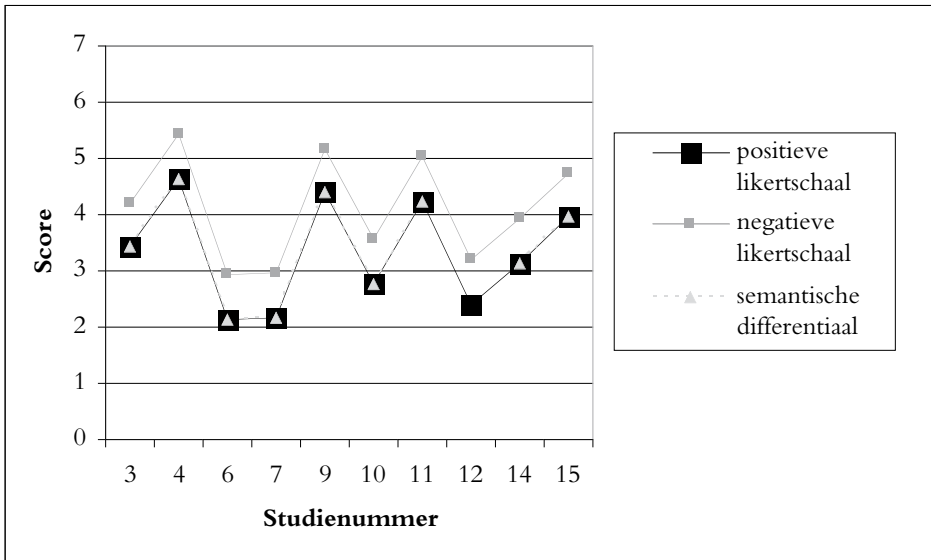
Figuur 2: Weergave van de significante regressiegewichten van het woordpaar uitnodigend/afhoudend.

Bij dit woordpaar leidt het formuleren van de vraag op de negatieve likertschaal voor de meeste studies tot een positievere weergave van de mening van de respondent in vergelijking met de beide andere schalen. Het hoofdeffect van versie is significant, de mening van de respondent wordt 1 schaalpunt positiever weergegeven op de negatieve likertschaal in vergelijking met de beide andere schalen ($b_2 = 1$ met $t = 3.93$ en $p < 0.01$).

Voor één studie (studie 15) wordt dit hoofdeffect van versie teniet gedaan door de interactie tussen de negatieve likertschaal en onderwerp+, waardoor de drie schalen weer vrijwel gelijk komen te liggen ($c_{15,2} = -1.11$ met $t = -2.35$ en $p = 0.02$). Voor twee studies (studie 7 en 10) is tevens een significant verschil tussen de positieve likertschaal en de semantische differentiaal geconstateerd. Voor studie 7 leidt de formulering op de semantische differentiaal tot een weergave van de mening van de respondent die 1.22 schaalpunt positiever is in vergelijking met de positieve likertschaal ($c_{7,3} = 1.22$ met $t = 3.19$ en $p < 0.01$). Voor studie 10 is de weergave van de mening op de semantische differentiaal 0.74 schaalpunt positiever in vergelijking met de positieve likertschaal ($c_{10,3} = 0.74$ met $t = 2.03$ en $p = 0.04$).

Bij de woordparen aansprekend/afstandelijk, overzichtelijk/onoverzichtelijk en bondig/omslachtig is eenzelfde patroon vastgesteld. Ook daar leidt het stellen van de vraag op de negatieve likertschaal bij een aantal of de meeste studies tot een positievere weergave van de mening van de respondent en treedt er bovendien voor één of enkele studies een verschil op tussen de positieve likertschaal en de semantische differentiaal. De richting van dit effect verschilt: de ene keer leidt het stellen van de vraag op de positieve likertschaal tot een positievere weergave van de mening van de respondent, de andere keer tot een negatievere.

Tendens 3: voor alle studies leidt het stellen van de vraag op de negatieve likertschaal tot een positievere weergave van de mening van de respondent in vergelijking met de andere twee schalen. Als voorbeeld van deze tendens wordt het woordpaar persoonlijk/onpersoonlijk besproken (zie Figuur 3):

Legenda:

Score = De op basis van model 1c voorspelde score op de vraag. Een score van 1 staat voor een negatieve evaluatie van het attitudeobject, een score van 7 voor een positieve evaluatie.
 Studienummer = Het nummer van de studie (zie Bijlage 1).

Figuur 3: Weergave van de significante regressiegewichten van het woordpaar persoonlijk/onpersoonlijk.

Bij dit woordpaar is het hoofdeffect van de negatieve likertschaal het enige significante effect. De negatieve likertschaal leidt tot een 0.79 schaalpunt positievere weergave van de mening van de respondent in vergelijking met de beide andere schalen ($b_2 = 0.79$ met $t = 2.84$ en $p < 0.01$). Dit patroon komt ook voor bij het woordpaar deskundig/ondeskundig.

Als deze resultaten aan de berekende effectgroottes (zie Tabel 2) worden verbonden, valt op dat de effectgrootte klein is bij de meest consistente effecten. Dit is niet vreemd. Een significant hoofdeffect betekent dat bij alle studies hetzelfde patroon wordt vastgesteld. Er valt dus bij alleen een hoofdeffect minder variantie te verklaren dan bij een interactie. In dat laatste geval is het effect van formulering tegengesteld in verschillende studies en is er daarom altijd meer variantie die verklaard kan worden.

5. Conclusie en discussie

In dit artikel is een meta-analyse beschreven naar formuleringseffecten bij contraireren in vragenlijsten over tekstkwaliteit. Onderzocht is of het uitmaakt of een respondent zijn mening geeft op een positieve likertschaal, een negatieve likertschaal of een semantische differentiaal. Het doel was vast te stellen of een effect van formulering te generaliseren is over studies en over contraire woordparen. Middels een regressieanalyse is daartoe per woordpaar berekend hoeveel procent van de variantie in de score op de vraag kan worden toegeschreven aan de communicatieve context van het onderzoek, het onderwerp en de kwaliteit van de tekst, en hoeveel aan de vraagversie.

Voor elk getest woordpaar bleek de invloed van vraagversie, over de verschillende studies samengenomen, betekenisvol te zijn. Het effect van formulering is daarom generaliseerbaar over studies en over woordparen. De grootte van het effect is geclassificeerd aan de hand van de criteria van Cohen (1977). Bij tien van de dertien geteste woordparen is het effect van formulering als groot te classificeren. Binnen de grote effecten is voor vier woordparen het percentage verklaarde variantie dat toe te schrijven is aan de formulering van de vraag zelfs groter dan het percentage variantie dat verklaard wordt door het onderwerp van de tekst en de communicatieve context van het onderzoek. Dit is tamelijk alarmerend: het maakt in deze gevallen dus meer uit hoe de vraag gesteld wordt dan welke tekst er is gelezen... Naast de tien grote effecten, zijn twee middelgrote effecten en één klein effect geconstateerd.

Als er een significant verschil tussen versies is geconstateerd, leidt het stellen van de vraag op de negatieve likertschaal vaak tot een positievere weergave van de mening van de respondent in vergelijking met de beide andere schalen. Falthzik en Jolson (1974) constateerden het tegengestelde effect. In hun onderzoek leidde een positieve formulering juist tot een positievere weergave van de mening van de respondent. Een verschil tussen het onderzoek van Falthzik en Jolson en het hier gerapporteerde onderzoek is dat de negatieve likertschaal bij eerst genoemden bestond uit een expliciete negatie door middel van het woordje 'niet', terwijl binnen deze meta-analyse de negatieve likertschaal bestond uit een woord met een geïncorporeerde negatie (makkelijk/moeilijk) of een morfologische ontkenning (duidelijk/onduidelijk). De bevindingen van het hier gerapporteerde onderzoek komen wel overeen met het onderzoek van Holleman (1999a). De negatieve formulering met 'verbieden' leidde ook hier tot een positievere weergave van de mening van de respondent.

Hoewel er overduidelijk een tendens in de richting van een formuleringseffect is geconstateerd, verschilt het per studie en per woordpaar hoe vaak deze tendens aangetoond is.

Ook treden er sporadisch andere significante effecten op. Soms leidt het stellen van de vraag op de positieve likertschaal tot een negatievere weergave van de mening van de respondent in vergelijking met de beide andere schalen. Tevens is er een aantal keer een verschil tussen de positieve likertschaal en de semantische differentiaal geconstateerd. Deze verschillen lijken op het eerste gezicht wat vreemd. Ook bij het woordpaar verbieden/toelaten kwamen verschillen tussen studies voor en werden er soms tegengestelde effecten vastgesteld (Holleman, 1999a). Deze verschillen kunnen verklaard worden door de variatie tussen studies in aspecten van de communicatieve setting, tekstkenmerken en persoonskenmerken. Door deze meta-analyse is vastgesteld dat het effect van formulering onafhankelijk van deze factoren bestaat.

Als de bevindingen van deze meta-analyse in een bredere context worden geplaatst, luidt de conclusie dat men de vraag negatief moet stellen als men een positief beeld over iets naar voren wil laten komen. Als bijvoorbeeld de nieuwe gratis krant "De Pers" een positief beeld over de kwaliteit van haar artikelen naar voren wil brengen, kan het beste gevraagd worden hoe slecht respondenten de artikelen vinden. Welke formulering het beste is, het beste benadert wat respondenten echt vinden, is echter in dit type onderzoek niet vast te stellen. Daarvoor zouden alle respondenten alledrie de formuleringen voorgelegd moeten krijgen, zodat inzicht verkregen kan worden in de samenhang tussen antwoorden als deze van meetfouten worden ontdaan (vergelijk Holleman, 1999b).

Hoewel deze meta-analyse veel bruikbare informatie heeft opgeleverd, zitten er ook een aantal haken en ogen aan het gebruikte materiaal en de gehanteerde onderzoeksmethode. Sommige voor deze meta-analyse gebruikte onderzoeken hadden een onderzoeksopzet die een aantal validiteitsbedreigende factoren kent. In deze studies werd een geheel negatieve versie van de vragenlijst vergeleken met een geheel positieve versie en een geheel semantisch differentiale versie. Respondenten zouden bij een geheel negatieve of positieve vragenlijst anders kunnen gaan antwoorden door de algehele negatieve of positieve tendens in de vragenlijst. Bij een andere opzet met twee likertversies met allebei de helft van de items positief en de helft van de items negatief geformuleerd heeft dit geen rol gespeeld.

Een tweede kritiekpunt betreft de gebruikte woordparen. De veronderstelling is gemaakt dat de woordparen allemaal symmetrische contrairen zijn. Hiervoor is een autoriteitsargument gebruikt: Maes, Ummelen en Hoeken (1996) zeggen dat de woordparen tegenstellingen zijn. Buiten symmetrische contrairen worden door Chaffin en Herrmann (1984) een aantal aanverwante tegenstellingen onderscheiden. Het was beter geweest eerst te testen of de gebruikte woordparen door respondenten wel echt als zuivere contrairen gezien worden, zodat er meer zekerheid zou zijn geweest over de constructvaliditeit. Bovendien moet opgemerkt worden dat gebruikte woordparen ook op andere manieren ingedeeld kunnen worden (bijvoorbeeld op basis van Kennedy en McNally, 2005).

Een derde nadeel van deze meta-analyse is dat er niet gegeneraliseerd kan worden over aspecten van de communicatieve setting die niet gevarieerd zijn tussen de gebruikte studies. Deze betreffen bijvoorbeeld de taal (er zijn alleen Nederlandse onderzoeken opgenomen), de afnameconditie (er is alleen gebruik gemaakt van schriftelijke afname) en de context (de stellingen hadden allemaal betrekking op het meten van tekstwaardering). Nader onderzoek zal uitsluitsel moeten geven of er ook over deze aspecten gegeneraliseerd kan worden.

De genoemde zwakke punten halen de conclusie niet onderuit. Dat de evaluatieve richting van de vraagvorm van cruciaal belang is, is overtuigend vastgesteld. Vanuit communica-

Hoe makkelijk is een niet moeilijke tekst?

tief oogpunt vragen de resultaten nu om een verklaring. Waar in het vraag-antwoordproces ontstaan verschillen in antwoorden bij vragen die op het eerste gezicht hetzelfde lijken te meten? Zorgt het anders stellen van de vraag ervoor dat de respondent een andere mening ophaalt uit zijn langetermijn-geheugen? Of wordt dezelfde mening opgehaald, maar wordt deze anders vertaald naar de schaal? Holleman (1999b) gebruikte een experimenteel-correlationeel design om dezelfde vragen te beantwoorden voor het woordpaar verbieden/toelaten. Met deze methode kan ook vastgesteld worden welke formulering het meest betrouwbaar is. Resultaten van een dergelijk onderzoek vormen daarom de directe basis voor praktijkadvies. Het formuleringseffect kan ook nader verklaard worden door te specificeren onder welke omstandigheden de verschillen tussen vraagversies het grootst zijn. Hierop kan advies gebaseerd worden in welke situaties de keuze van de vraagformulering (vooral) belangrijk is. Voorlopig is duidelijk dat mensen aangeven een tekst makkelijker te vinden als we ze vragen hoe moeilijk die is.

Noten

- 1 Met dank aan Margriet Brus en de masterstudenten van de cursus 'Vragenlijst en Vraagformulering' uit collegejaar 2005–2006: I. Amesz, R. Beerkens, L. van den Bosch L., E. Bruens, E. Croes, T. Dankers, A. Dekker, L. Dijkgraaf, C. ter Doest, K. Hoogenboezem, L. in 't Hout, F. Jansen, J. de Jong, M. Joosen, D. Kaland, B. van Kippersluis, M. Kruimelaar, L. Lauterslager, S. de Leeuw, D. Lodewijks, F. Loonstra, J. Luijten, L. Odijk, M. Pelt, D. van Rijswijk, M. Rozenboom, M. van Ruijven, J. Scholten, L. Schoenmaeckers, M. Sliker, G. van Stempvoort, A. Stolk, C. Timmermans, K. Veerman, R. Vlek, L. Victorian, R. Walraven, M. Wegman en L. Zoon.
- 2 Voor correspondentie over dit artikel: Naomi.Kamoen@let.uu.nl, Bregje.Holleman@let.uu.nl
- 3 Elk van de drie schalen van elk van de twaalf gebruikte studies had als uitgangspunt gekozen kunnen worden. Een ander uitgangspunt had weliswaar tot andere getallen, maar tot dezelfde interpretatie geleid. Een eenvoudigd voorbeeld ter illustratie. Stel we doen een regressieanalyse voor het woordpaar interessant/oninteressant. De data zijn zo gecodeerd dat hoe hoger de gemiddelde score is, hoe interessanter proefpersonen de tekst beoordelen. Stel de positieve likertschaal heeft een gemiddelde score van 2 en de negatieve likertschaal van 4. Als de positieve likertschaal als uitgangspunt wordt genomen, is het regressiegewicht van de negatieve likertschaal 2. Wordt de negatieve likertschaal als uitgangspunt genomen, dan is het regressiegewicht van de positieve likertschaal -2. De interpretatie blijft echter hetzelfde. In dit hypothetische geval is de interpretatie dat de negatieve likertschaal tot een positieve weergave van de mening van respondenten leidt.
- 4 Er is gekozen alleen de significante afwijkingen te tekenen, omdat deze het grootste aandeel hebben in het verklaren van variantie.

Bibliografie

- Bishop, G., Hippler, H.J., Schwarz, N., & Strack, F. (1988).** A comparison of response effects in self-administered and telephone surveys. In R.M. Groves, P. Biemer, L. Lyberg, J. Massey, W. Nicholls, & J. Waksberg (eds.) *Telephone survey methodology* (pp. 273–282). New York: Wiley.
- Chaffin, R., & Herrmann, D.J. (1984).** The similarity and diversity of semantic relations. *Memory and Cognition*, 12, 134–141.
- Cohen, J. (1977).** *Statistical power analysis for the behavioural sciences* (revised ed.). New York: Academic Press.

- Elling, S., Lentz, L., & de Jong, M. (2007).** Website Evaluation Questionnaire: Development of a research-based tool for evaluating informational websites. In M.A. Wimmer, J. Scholl, & Å. Grönlund (eds.) *EGOV 2007, LNCS 4656* (pp. 293–304). Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag.
- Falzhik, A.M., & Jolson, M.A. (1974).** Statement polarity in attitude studies. *Journal of Marketing Research*, 11, 102–105.
- Friborg, O., Martinussen, M., & Rosenvinge, J.H. (2005).** Likert-based vs. semantic differential-based scorings of positive psychological constructs: A psychometric comparison of two versions of a scale measuring resilience. *Personality and individual differences*, 40, 873–884.
- Hippler, H.J., & Schwarz, N. (1986).** Not forbidding isn't allowing: the cognitive basis of the forbid/ allow asymmetry. *Public Opinion Quarterly*, 50, 87–96.
- Holleman, B.C. (1999a).** Wording effects in survey research. Using meta-analysis to explain the forbid/allow asymmetry. *Journal of Quantitative Linguistics*, 6, 29–40.
- Holleman, B.C. (1999b).** The nature of the forbid/ allow asymmetry. Two correlational studies. *Sociological Methods & Research*, 28, 2, 209–244.
- Holleman, B.C. (2000).** *The Forbid/Allow Asymmetry. On the cognitive mechanisms underlying wording effects in surveys.* (Proefschrift Universiteit Utrecht). Amsterdam/Atlanta: Rodopi Publishers.
- Kennedy, C., & McNally, L. (2005).** Scale structure, degree modification and the semantics of gradable predicates. *Language*, 81, 2, 345–381.
- Maes, F., Ummelen, N., & Hoeken, H. (1996).** *Instructieve Teksten. Analyse, Ontwerp en Evaluatie.* Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- Molenaar, N.J. (1982).** Response-effects of “formal” characteristics of questions. In W. Dijkstra, & J. van der Zouwen (Red.) *Response behaviour in the survey-interview* (pp. 49–89). London: Academic Press.
- Molenaar, N.J. (1989).** Onderzoek naar formuleringseffecten in survey-interviews. In J. van der Zouwen, & W. Dijkstra (Red.) *Sociaal-wetenschappelijk onderzoek met vragenlijsten. Methoden, knelpunten, oplossingen* (pp. 53–74). Amsterdam: VU Uitgeverij.
- Muylle, S., Moeneart, R., & Despontin, M. (2004).** The conceptualization and empirical validation of web site user satisfaction. *Information & Management*, 41, 5, 543–560.
- Rugg, D. (1941).** Experiments in wording questions II. *Public Opinion Quarterly*, 5, 91–92.
- Schuman, H., & Presser, S. (1981).** *Questions and answers in attitude surveys. Experiments on question form, wording and context.* London: Academic Press.

Bijlage 1: Overzicht van kenmerken van de uiteindelijk gebruikte studies

Studie	N	Doel tekst + Onderwerp	Zender Tekst	Doelgroep onderzoek	Omgeving Afname	Formule-ring	N schaal-punten	Soort schaalpunten
3	151	Overhalen tot stoppen met roken	Europese Unie	Heterogeen	Druk	Subjectief (Ik vind)	7	Cijfers
4	155	Overhalen tot lid worden astmafonds	Astmafonds	Studenten/ HBO-ers	Druk	Subjectief (Ik vind)	7	Hokjes
5	120	Overhalen tot aanvraag creditcard	Postbank	Studenten/ HBO-ers	Druk	Subjectief (Ik vind)	7	Cijfers + hokjes
6	145	Informeren over lesmethoden vak CKV2	Overheid	Havo/ VWO-ers	Rustig	Subjectief (Ik vind)	7	Cijfers
7	127	Informeren over alternatieve geneeswijzen	Overheid	Havo/ VWO-ers	Rustig	Subjectief (Ik vind)	7	Cijfers
8	110	Overhalen tot boeken vakantie	Djoser	Studenten/ HBO-ers	Rustig	Subjectief (Ik vind)	7	Hokjes
9	130	Overhalen tot nemen donorcodicil	Overheid	Heterogeen	Druk	Objectief (De tekst is)	7	Cijfers
10	150	Overhalen tot standpunt voor sollicitanten 65+ers	Overheid	Studenten/ HBO-ers	Druk	Subjectief (Ik vind)	7	Cijfers + hokjes
11	130	Overhalen tot kopen borst vergrotende pillen	Breast gro	Heterogeen (vrouwen)	Druk	Objectief (De tekst is)	7	Cijfers + hokjes
12	80	Overhalen tot doneren geld aan armen	Hospitaal broeders	Heterogeen	Druk	Objectief + Subjectief	5	Cijfers
14	210	Informeren over nieuwe zorgstelsel	Overheid	Studenten/ HBO-ers	Druk	Subjectief (Ik vind)	7	Hokjes
15	111	Leden informeren over epilepsie & epilepsiefonds	Nationaal Epilepsie-fonds	Ouderen	Rustig	Objectief (De tekst is)	5	Hokjes
Totaal	1619							

Bijlage 2: Overzicht van het aantal studies en proefpersonen per woordpaar

Woordpaar	Studies nummers	Proefpersonen
Logisch/onlogisch opgebouwd	3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15	1619
Makkelijk/moeilijk	3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15	1619
Duidelijk/onduidelijk	3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15	1539
Overzichtelijk/onoverzichtelijk	3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15	1539
Boeiend/saai	3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15	1499
Interessant/oninteressant	3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15	1499
Bondig/omslachtig	3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 15	1469
Persoonlijk/onpersoonlijk	3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15	1389
Afwisselend/eentonig	3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14	1388
Uitnodigend/afhoudend	3, 4, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 14, 15	1369
Eenvoudig/ingewikkeld	4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14	1357
Aansprekend/afstandelijk	4, 6, 7, 11, 12, 14, 15	958
Deskundig/ondeskundig	3, 4, 5, 10, 11, 12, 15	897

Hebben de taalbeheersers hun zaak verraden?

Een overzicht van het Taalbeheersingsonderzoek van 1980–2005

1. Inleiding

Dit overzicht draait om de vraag of de taalbeheersers hun zaak verraden hebben.¹ Wat bedoel ik met ‘hun zaak’? Enigszins ingewijden zullen daar wel een idee van hebben. Met ‘hun zaak’ moet ik, zullen die denken, wel op het taalvaardigheidsonderwijs doelen, in het bijzonder binnen het schoolvak Nederlands op de middelbare school. En diegenen die mij beter kennen, zullen zelfs al het antwoord denken te weten dat ik zal geven: ik zal betogen dat de taalbeheersers het taalvaardigheidsonderwijs verraden hebben. Dat is niet gek gedacht en ik moet bekennen dat ik dat eerst ook van plan was. Ik had oorspronkelijk inderdaad een tamelijk vlammend *j’accuse* in gedachten. Eerst had ik ook een andere titel: *Het verraad van de taalbeheersers*. Zeker zo aardig...

Misschien is dat jammer, maar die aanklacht zal achterwege blijven. Mijn wetenschappelijke geweten – dat ons ook in afscheidscolleges moet leiden, weten we sinds het islamcollege in Utrecht – verbiedt het mij. Toen ik wat beter over mijn onderwerp ging nadenken en me ging documenteren, moest ik toegeven dat er helaas weer geen eenduidig antwoord te geven valt. Dat komt doordat maar liefst alle drie de kernwoorden in mijn titel onduidelijk zijn. Wie of wat zijn *taalbeheersers*? Zijn dat bijvoorbeeld een bepaald soort neerlandici? Wat is hun *zaak*? Is dat echt het taalvaardigheidsonderwijs? En zelfs als dat zo zou

Samenvatting

Een analyse van de VIOT-bundels uit 1984, 1993 en 2005, van de jaargangen van het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* uit dezelfde jaren (en de twee jaren daarvoor) en van de 101 dissertaties van 1980 tot en met 2005 brengt een aantal opvallende ontwikkelingen in het taalbeheersingsonderzoek aan het licht. Van het meer toepassingsgerichte onderzoek is het onderzoek naar taalvaardigheid(sonderwijs) erg afgenomen en dat naar tekstontwerp juist sterk toegenomen. Van de drie meer fundamentele onderzoeksterreinen is gespreksanalyse achteruitgegaan, heeft het argumentatieonderzoek zich op relatief hoog niveau gehandhaafd en heeft het tekstwetenschappelijke onderzoek recentelijk het onderzoek naar argumentatie ingehaald.

De sterke achteruitgang van het onderzoek naar taalvaardigheid(sonderwijs) (het ‘verraad’) is vooral een gevolg van het feit dat toepassingsgerichte taalbeheersers bij Nederlands dit onderzoek ingeruild hebben voor tekstontwerp. De grote toename van dit laatste type onderzoek heeft echter meer te maken met de uitbreiding van het taalbeheersingsonderzoek door een nieuw soort taalbeheersers dat buiten de neerlandistiek bij CIW werkt.

zijn, wanneer is er dan sprake van *verraden*? Wat moet je als taalbeheerser doen en laten om het taalvaardigheidsonderwijs te dienen? Met andere woorden, mijn titelvraag is een echte open vraag. Mijn doel is daarop hieronder een zo goed mogelijk antwoord te zoeken.

Twee jaar geleden heb ik het plan opgevat om nog éénmaal de balans van het vak taalbeheersing op te maken. Terugblikken mag dan volgens Nietzsche een bij uitstek bejaarde bezigheid zijn, ik heb dat sinds de jaren zeventig, nu eens uit mezelf, dan weer op verzoek, al zo'n keer of tien gedaan – vaak voor tijdschriften die nu veelzeggend genoeg niet meer bestaan. Een paar voorbeelden.

- 1982: 'Renaissance van de retorica. Het vak taalbeheersing als nieuw onderdeel van de neerlandistiek,' *Ons Erfdeel* (bestaat nog)
- 1988: 'Taalbeheersing na twintig jaar,' *De Nieuwe Taalgids* (ter ziele)
- 1994: 'Een kwart eeuw Nederlandse taalbeheersing,' *Forum der Letteren* (opgedoekt)
- 1997: 'Taalbeheersing: van de welsprekendheidsleer van Siegenbeek tot de communicatiekunde van Drop,' in J.W. de Vries (red.) "*Eene bedenkelijke nieuwigheid.*" *Twee eeuwen neerlandistiek* (zal er nog ooit drie eeuwen neerlandistiek gevierd worden?)

Het gaat hier voor een deel dus om een herhalingsoefening. Afgezien van het feit dat ik de geschiedenis nu doortrek tot 2005 en toespits op de verraadkwestie, is er wel het volgende verschil. Anders dan in het verleden ga ik niet af op een persoonlijke indruk. Ik heb nu voor een systematische, en intersubjectieve, basis gezorgd. Samen met master-studente Jantien Dhont heb ik om te beginnen drie momentopnamen gemaakt. We analyseerden de VIOT-congresbundels uit 1984, 1993 en 2005 en de jaargangen van het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* uit dezelfde jaren en de twee jaren voorafgaand aan elk van die ijkpunten. Ook inventariseerden we alle dissertaties op het vakgebied, vanaf Jan Renkema's *De Taal van Den Haag* uit 1981. Ten vierde hebben we alle hoogleraren gespot die een leerstoel Taalbeheersing of een equivalent hebben weten te bemachtigen, te beginnen met Drop in 1981.² Tot slot hebben we alle zittende hoogleraren Taalbeheersing een vragenlijst voorgelegd over de staat van het vak, waarna Jantien vijf 'geschiedenis-schrijvende' hoogleraren diepte-interviews heeft afgenomen van ongeveer twee uur per persoon.³ Het is aan de medewerking van de hoogleraren – iedereen deed mee – en vooral aan Jantiens afstudeerscriptie van 250 bladzijden (Dhont 2005) te danken dat hier een meer dan impressionistisch verhaal volgt.

2. Het voorwetenschappelijke decennium van de Taalbeheersing (1969-1980)

Voor hen die dat niet weten: het vak Taalbeheersing is in zijn moderne gedaante pas in 1969 ontstaan. Toen werd door een wijziging van het Academisch Statuut oefening in taalvaardigheid opgenomen in de pre-kandidaatsfase van de studie Nederlands. Dit gebeurde op verzoek van de toenmalige neerlandici aan de universiteit, taal- en letterkundigen, die ontevreden waren over de taalbeheersing van hun studenten. Een waar Paard van Troje, die wijziging van het Academisch Statuut, want de aangestelde taalbeheersers beperkten zich niet tot het geven van wat vaardigheidscolleges aan eerste- en tweedejaars. Binnen een jaar

of tien wisten zij van Taalbeheersing een derde, zeer populaire afstudeerrichting binnen de neerlandistiek te maken, Spoedig volgden de eerste hoogleraarsbenoemingen en alles wat daarbij hoort, waaronder promotieplaatsen.

Vanaf 1980 ging Taalbeheersing, geheel tegen de bedoeling en ook wel de wens van de verwekkers in, steeds meer ogen als een normaal wetenschappelijk vak, met theorievorming en onderzoek. Het is hierover dat mijn verhaal gaat, maar voor mijn thema moet ik eerst iets zeggen over wat ik eerder (Braet 2000) het voorwetenschappelijke decennium van het vak Taalbeheersing heb genoemd: de jaren zeventig.

In die jaren van het kabinet-Den Uyl kwamen de kersverse taalbeheersers nog niet of nauwelijks met wetenschappelijke publicaties aanzetten, maar dat wil niet zeggen dat er niets uit hun handen kwam. Twee dingen moeten genoemd worden. Ten eerste schreven taalbeheersers in de loop van de jaren zeventig in lerarentijdschriften als *Levende talen* moeder-taaldidactische artikelen die tot op de dag van vandaag richtinggevend gebleken zijn voor de examenprogramma's van het schoolvak Nederlands op havo-vwo. Denk aan Drops stuk over het belang van doel- en publiekgerichtheid van zakelijke opstellen (Drop 1971) en Van Eemerens artikel over samenvatten (Van Eemeren e.a. 1975). En ten tweede verschenen in 1979 het schoolboek *Taaldaden* van schrijver dezès, het hoger-onderwijsboek *Leren communiceren* van Steehouder e.a. en de alomgebruikte *Schrijfwijzer* van Renkema. Je kunt je afvragen of dit zeer succesvolle trio niet meer betekend heeft voor de verbetering van de taalvaardigheid in Nederland dan alle nog te bespreken meer dan honderd proefschriften bij elkaar.

3. De stand van zaken rond 1984 (ijkpunt 1)

Ik begin nu met verslag te doen van onze naspeuringen naar de ontwikkelingsgang van de wetenschappelijke Taalbeheersing tussen 1980 en 2005. Omdat de VIOT-Taalbeheersingscongressen en bijhorende *proceedings* de beste indruk geven van de wetenschappelijke ontwikkeling van Taalbeheersing, hebben we primair daarin drie ijkpunten gekozen, met het eerste volwaardige congres uit 1984 als startpunt.

Voordat ik nu met de eerste tabellen van de VIOT-lezingen kom, vraag ik de insiders zich even te verplaatsen in de verwachtingen van de outsiders. Wat voor verwachtingen zullen die hebben over de inhoud van die lezingen? Juist, grotendeels verkeerde. Ik denk dat wij taalbeheersers er onvoldoende bijilstaan en ons er ook te weinig van aantrekken dat we ons bezighouden met zaken waaraan buitenstaanders niet direct denken bij het begrip 'taalbeheersing'. Misschien is dat wel de diepste vorm van verraad ... Welke zaken waren dat dan? Zie hier de eerste resultaten van ons onderzoek.

Ijkpunt 1 (1984)

VIOT-bundel

ARGU
16

GESPREK
11

TAALV
20

TEKSTV
6

PROFCOM
6

Wat de tabel toont, is de verdeling van de 59 (van 61) voor publicatie aangeboden lezingen over de vijf onderzoeksterreinen of specialismen binnen Taalbeheersing – al zijn er andere indelingen denkbaar, er bestaat een redelijke consensus over dit vijftal.⁴ *Argu* en *gesprek* duiden op *argumentatietheorie* en *gespreksanalyse* en *taalv* op *taalvaardigheid(sonderwijs)*. *Tekstv* staat

voor *tekstverwerkingsonderzoek* of, latere aanduiding, *tekstwetenschap* en betreft onderzoek naar het begrijpen, onthouden en reproduceren van de inhoud van teksten, bijvoorbeeld naar de vraag of teksten met structuuraanduidingen zoals *ten eerste*, *ten tweede* sneller begrepen en beter onthouden worden. *Profcom* verwijst naar professionele communicatie of, specifieker, *tekstontwerp* – ik geef voorlopig als voorbeeld onderzoek naar het invulgemak van overheidsformulieren, zoals voor de belastingaangifte: *Leuker kunnen we 't niet maken, wel makkelijker*.

Wat hier voor een buitenstaander vreemd aan moet zijn, is dat onderzoek naar taalvaardigheid(sonderwijs) maar één van de vijf onderzoeksterreinen is binnen de Taalbeheersing. Je zou verwachten dat alle onderzoek van taalbeheersers betrekking heeft op taalvaardigheid en het onderwijs daarin, met als onderverdeling schrijfvaardigheid, leesvaardigheid, spreekvaardigheid en luistervaardigheid. Dat blijkt dus niet het geval. Anders dan de moedertaaldidactische publicaties uit de jaren zeventig hebben de wetenschappelijke onderzoeken in het begin van de jaren tachtig in vier van de vijf onderscheiden categorieën te maken met onderzoek waarin het niet direct draait om de vaardigheid in het schrijven, spreken enzovoort. Het is vooral onderzoek naar de eigenschappen van argumentatie, naar de opbouw van gesprekken en naar tekststructuur. Een van de manieren, zeker niet de enige, om dit onderzoek te verklaren is dat het hier om fundamenteel onderzoek gaat dat op indirecte wijze misschien meer kan bijdragen aan de verbetering van de taalvaardigheid dan het directe, toegepaste onderzoek naar taalvaardigheid zelf of onderwijs daarin. Een kwestie van *réculer pour mieux sauter*. Of dit 25 jaar later een juiste strategie is gebleken of eerder een sprong in het duister, zal ik verderop proberen te bepalen. Destijds voorspelde Jan de Vries, groot voorvechter van direct toegepast onderzoek: ‘ze (taalbeheersers als Van Eemeren en Grootendorst) duiken onder in de pragmatiek en je ziet ze nooit meer terug.’

Behalve naar de VIOT-lezingen hebben we per ijkpunt ook steeds naar drie jaargangen van het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* gekeken en naar de tot dan toe verschenen dissertaties. Dat leverde voor 1984 het volgende op.

Ijkpunt 1 (1984)

TvT, Dissertaties

	ARGU	GESPREK	TAALV	TEKSTV	PROFCOM	RST
TvT 82-84	10	3	26	11	2	2
Dis 81-84	3	2	2	0	1	0

Zoals men ziet: bijna alles (op drie restpublicaties na) valt te plaatsen binnen dezelfde onderzoeksterreinen, en taalvaardigheid en argumentatietheorie zijn opnieuw nummer één en twee.

Rest voor het ijkpunt 1984 de eerste hoogleraren. Dat waren er vier.

Ijkpunt 1 (1984)

Hoogleraren

1 Wim Drop, Utrecht (1981-1988): argumentatie/tekstverwerking/tekstontwerp⁵

2 Ton van der Geest, Groningen (1982-2001): gesprekken/taalvaardigheid

3 Frans van Eemeren, UvA (1984-heden): argumentatie

4 Leo Noordman, Tilburg (1984-2005): tekstverwerking (tekstwetenschap)

Ook hier zie je bij de vermelde specialismen weer de vijf onderzoeksterreinen terugkeren. Toelichting behoeft de opname van Noordman. Zijn leeropdracht was immers niet Taalbeheersing, maar Tekstwetenschap, en hij werd niet binnen de neerlandistiek benoemd. Hij hoort volgens onze definitie toch tot de Taalbeheersingshoogleraren, vooral omdat hijzelf en nog meer zijn promovendi structureel publiceerden in VIOT-bundels en het *Tijdschrift voor Taalbeheersing*. (Dit gold niet voor de tekstwetenschappers Teun van Dijk en Konrad Ehlich).

4. De stand van zaken rond 1993 (ijkpunt 2)

Bij dit ijkpunt geef ik eerst de gegevens over alle soorten publicaties tezamen.

Ijkpunt 2 (1993)	Alle publicaties					
	ARGU	GESPREK	TAALV	TEKSTV	PROFCOM	RST
VIOT 93	6	8	7	5	8	0
TvT 91-93	13	7	16	4	11	0
Samen	19	15	23	9	19	0
Dis 85-93	10	8	15	7	4	0

Twee opmerkingen over deze cijfers.

In de VIOT-bundel van 1984 waren bijna alle gehouden lezingen opgenomen, maar bij latere bundels werd er – zoals dat in een serieus vak ook hoort – een selectie toegepast. En wat het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* betreft: dit bleef automatisch even dik. Het bleef ook hét Nederlandstalige vaktijdschrift, maar bedacht moet worden dat taalbeheersers vanaf eind jaren tachtig steeds meer in internationale, vooral Engelstalige tijdschriften gingen publiceren, zoals *Argumentation*, *Journal of Pragmatics*, *Cognitive Linguistics*, *Document Design* en nog heel veel meer.

Het meest opmerkelijk bij dit tweede ijkpunt, vooral bij de artikelen, is de opkomst van het tweede toepassingsterrein van het vak Taalbeheersing naast het taalvaardigheidsonderwijs: de professionele communicatie, oftewel het terrein van het tekstontwerponderzoek, de wijde wereld van de formulieren, computerhandleidingen, beleidsrapporten, voorlichtingsbrochures, fondswervingsadvertenties en andere vormen van reclame. Deze ontwikkeling is vooral in hand gewerkt door de uitbreiding van Taalbeheersing buiten de neerlandistiek.

In dit verband moeten bovenal de namen van Michaël Steehouder en Carel Jansen genoemd worden. Zij waren al in de jaren zeventig als neerlandici-taalbeheersers aan de huidige Universiteit Twente aangesteld om taalvaardigheidsonderwijs te geven aan technische en bestuurskunde-studenten en om grotendeels zelf te bepalen onderzoek te doen. Als leerlingen van Drop en De Vries kozen zij natuurlijk voor toegepast onderzoek, maar omdat hun studenten geen neerlandici waren en geen leraar werden, lag het niet voor de hand dat zij het taalonderwijs als toepassingsterrein kozen. Het werd de verbetering van overheidsteksten en -formulieren, onder meer om huursubsidie aan te vragen. Ze praatten erover op de eerste VIOT-congressen, schreven er artikelen over in het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* en promoveerden er uiteindelijk in 1989 op. Daarmee werden zij de *founding fathers* van het tekstont-

Hebben de taalbeheersers hun zaak verraden?

weer gegroeid. Maar dat komt ook door de hernieuwde belangstelling voor retorica, een terrein dat traditioneel bij argumentatie wordt geteld, maar dat na 2000 vooral op toespraak-onderzoek slaat, dat ook bij tekstontwerp ondergebracht kan worden. Verder moet gezegd worden dat het sterk toegenomen belang van tekstwetenschap niet zo in de VIOT-bundel en het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* is doorgedrongen: tekstwetenschappers kiezen vaker voor andere publicatiekanalen. Zie echter de verdeling bij de dissertaties.

IJkpunt 3 (2005)

Dissertaties

	ARGU	GESPREK	TAALV	TEKSTV	PROFCOM	TOTAAL
81-84	3	2	2	0	1	8
85-93	10	8	15	7	4	44
94-05	12	4	4	15	14	49
samen	25	14	21	22	19	101

Deze tabel bevestigt het stuivertje wisselen van de twee toegepaste onderzoeksterreinen: taalvaardigheid en professionele communicatie of tekstontwerp. Maar nu wordt ook de enorme opmars van het tekstverwerkingsonderzoek of de tekstwetenschap zichtbaar. Het heeft bij het fundamentele onderzoek argumentatietheorie, dat wel constant blijft, van de eerste plaats verdrongen.

Het is op deze plaats niet mogelijk om inhoudelijk op alle, dus meer dan 100 proefschriften in te gaan. Wat wel kan, is de kop en de staart van deze reeks vergelijken.

De eerste en de laatste vijf dissertaties

De eerste vijf dissertaties (1981-1982)

Renkema, J. (1981). *De taal van 'Den Haag': een kwantitatief-stilistisch onderzoek naar aanleiding van oordelen over taalgebruik*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam. Promotor: B. Siertsema; co-promotor: H. Brandt Corstius.

Eemeren, F.H. van en R. Grootendorst (1982). *Regels voor redelijke discussies. Een bijdrage tot de theoretische analyse van argumentatie ter oplossing van geschillen*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: H.D.K. Parret.

Meuffels, H.L.M. (1982). *Studies over taalvaardigheid*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: W.G. Klooster, co-promotor: G.J. Mellenbergh.

Rees, M.A. van (1982). *Illocutionaire strekking: betekenis en regels voor gesprekken*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden. Promotor: G. Nuchelmans.

Springorum, Th.P.A.F.(1982). *Dialogestructuur; een onderzoek naar structuuraspecten van directief-dialogen*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: S.C. Dik.

De laatste vijf dissertaties (2005)

- Bosch, A.L.M. van den (2005). *Corporate visual identity management: Current practices, impact, and assessment*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotores: P.J. Schellens en E.R. Seydel.
- Bot, J.H. (2005). *Dialogue interpreting in mental health*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotores: P. J. van den Hoven, A.B.M. Naaijken en F.A.M. Kortmann; co-promotor: A.J. Koole.
- Evers-Vermeul, J. (2005). *Connections between form and function of Dutch Connectives: Change and acquisition as windows on form-function relations*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotores: T.J.M. Sanders en F.P. Weerman.
- Prenger, J. (2005). *Taal telt! Een onderzoek naar de rol van taalvaardigheid en tekstbegrip in realistisch wiskundeonderwijs*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotor: C.M. de Gloppe; co-promotor: H.I. Hacquebord.
- Stukker, N.M. (2005). *Causality marking across levels of language structure: A cognitive semantic analysis of causal verbs and causal connectives in Dutch*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotores: T.J.M. Sanders en A. Verhagen.

Het meestzeggende inhoudelijke verschil is dat in het eerste vijftal de dubbeldissertatie van Van Eemeren en Grootendorst over argumentatietheorie eruit springt en in het tweede vijftal de aanwezigheid van de twee tekstwetenschappelijke proefschriften van Evers-Vermeul en Stukker over connectieven of verbindingswoordjes als *want* en *daarom*. Verder constateer ik nog twee andersoortige verschillen. Ten eerste zijn de eerste vijf in het Nederlands geschreven, de laatste op één na in het Engels. Ten tweede is, al zie je dat niet aan de titelbeschrijving, bij de eerste zes personen slechts één vrouw, het laatste vijftal bestaat uit louter vrouwen. Over beide verschuivingen kun je positief en negatief denken. Via het Engels sluit je aan bij de internationale wetenschapsbeoefening, maar is het niet gek in het Engels over Nederlandse taalbeheersing te schrijven, wijst dat alleen al er niet op dat het daar misschien ook niet of nauwelijks over gaat? En het is mooi dat vrouwen hun achterstand in de wetenschap aan het omzetten zijn in een voorsprong, maar het schijnt een ervaringsfeit te zijn dat de status van een bezigheid wordt aangetast als vrouwen daarbij in de meerderheid komen.

Nog even terug naar alle dissertaties. Het totale aantal van 101 lijkt mooi, maar de groei is er in de jaren negentig wel een beetje uit. In de periode van 94-05 zijn in vergelijking met 85-93 naar verhouding niet meer proefschriften verschenen: 49 tegen 44. Dit valt des te meer tegen als je bedenkt dat bij het derde ijkpunt sprake is van een verdubbeling van het aantal leerstoelen. Maar mogelijk volgt de oogst daarvan later nog, want de vele nieuwe benoemingen zijn vaak vrij recent. Het feit dat de laatste jaren aan praktisch alle universiteiten – zelf aan de Leidse – meerdere promovendi-omvattende NWO-projecten gestart zijn, doet dat in elk geval verwachten. Die vele NWO-projecten vormen ook een indicatie dat Taalbeheersing niet alleen kwantitatief, maar ook kwalitatief sterk gegroeid is en nu echt meetelt.

Laten we nu kijken naar de leerstoelensituatie in 2005.

IJkpunt 3 (2005)

Leerstoelen

Oude leerstoelen

Opvolger Van der Geest:	1 Kees de Glopper (2003-heden), Groningen/Ned/CIW: taalvaardigheid
Opvolger Jansen (nu hele plaats):	2 Wilbert Spooren (2002-heden), VU/Ned/CIW: tekstwetenschap en tekstontwerp
Opvolger Van den Hoven:	3 Ted Sanders (2003-heden), Utrecht/Ned: tekstwetenschap

Extra leerstoelen

- 1 Carel Jansen (1998-heden), Nijmegen/CIW: tekstontwerp
- 2 Gisele Redeker (1997-heden), Groningen/CIW: gesprek en tekstwetenschap
- 3 Rob Grootendorst (1998-2000), UvA/Ned: argumentatie
- 4 Michaël Steehouder (2000-heden), Twente/CIW: tekstontwerp
- 5 Fons Maes (2002-heden), Tilburg/CIW: tekstwetenschap en tekstontwerp
- 6 Ton van Haaften (2000-heden), Leiden/Ned: argumentatietheorie
- 7 Paul van den Hoven (opgeschoven naar nieuwe leerstoel) (2003-heden),
Utrecht/CIW: argumentatietheorie
- 8 Hans Hoeken (2004-heden), Nijmegen/CIW: tekstontwerp

Als het woord niet besmet was, zou je het een *tsunami* van leerstoelen kunnen noemen. Waar komt die vandaan? Dé verklaring moet gezocht worden in het fenomeen CIW. *CIW* staat voor *Communicatie- en Informatiewetenschappen*, een uniformerend etiket dat rond 2000 door toedoen van het ministerie is geplakt op allerlei nogal uiteenlopende communicatie-opleidingen *buiten* de studie Nederlands, maar *binnen* letterenfaculteiten.⁶ Men moet die vooral niet verwarren met de opleidingen *Communicatiewetenschap*, vooral massacommunicatie-wetenschap, binnen de sociale faculteit. Het gaat om opleidingen die tot 2000 namen als *Taal en Communicatie* hadden of, om het bekende Nijmeegse voorbeeld te noemen, *Bedrijfscommunicatie*. De hoogleraren in deze opleidingen zijn bijna uitsluitend taalbeheersers en meestal ook neerlandici van origine, maar de studieprogramma's bestaan maar voor ongeveer een derde uit taalbeheersingvakken; verder vaak uit onder meer een vreemde taal.

De CIW-opleidingen trekken naar verhouding erg veel studenten, veel meer dan de studie Nederlands en andere traditionele talenstudies. Er zijn wel grote verschillen per universiteit. CIW in Nijmegen, het vroegere Bedrijfscommunicatie, bijvoorbeeld heeft de laatste jaren gemiddeld 150 eerstejaars tegenover nog geen 50 neerlandici daar. Men hoort wel zeggen dat CIW de traditionele talenstudies leegte, maar faculteitsbestuurders verweren zich door op te merken dat die studie juist de reddingsboei van Letteren is.

6. De verkaveling van Taalbeheersingsland

Nu volgt de voorlaatste tabel, waarmee ik de tot nu toe getoonde cijfers wat meer kleur probeer te geven.⁷

Hoogleraren en hun promovendi

Naam hoogleraar	Benoeming	Promovendi t/m 2005	Promovendi die hoogleraar zijn geworden
1 Prof. dr. Wim Drop	1981-1988	7	4 (Schellens, Van den Hoven, Jansen, Steehouder)
2 Prof. dr. Ton van der Geest	1982-1998	14 (RUG)	-
3 Prof. dr. Leo Noordman	1984-2005	20	4 (Maes, Spooren, Sanders, Hoeken)
4 Prof. dr. Frans van Eemeren	1984	25	1? (Van Haaften? ⁸)
5 Prof. dr. Theo Jansen (0.5)	1985-2006	2	
6 Prof. dr. Peter Jan Schellens	1986 (2004)	12	3 (Jansen, Steehouder, Van Waes)
7 Prof. dr. Paul van den Hoven	1988 (2003)	10	-
8 Prof. dr. Carel Jansen	1993 (1998)	5	-
9 Prof. dr. Gisela Redeker	1997	1	-
10 Prof. dr. Rob Grootendorst	1998-2000	1	-
11 Prof. dr. Michael Steehouder	2000	1	-
12 Prof. dr. Ton van Haaften	2000	2	-
13 Prof. dr. Kees de Gloppe	2001	5	-
14 Prof. dr. Alfons Maes	2002 (2004)	1	-
15 Prof. dr. Wilbert Spooren	2002	-	-
16 Prof. dr. Ted Sanders	2003	2	-
17 Prof. dr. Hans Hoeken	2004	1	-

Met deze lijst kun je verschillende dingen doen. Velen zullen hem als hitlijst gebruiken. Van Eemeren – constateert men dan – had de meeste promovendi, maar Noordman had er bijna evenveel, van wie er bovendien vier hoogleraar zijn geworden. Hou je rekening met én promovendi én latere hoogleraren én de aanstellingstijd, dan is Drop nog altijd de *godfather* van de Taalbeheersing.⁹ Mij gaat het om iets anders. Met enige achtergrondkennis is het mogelijk uit deze lijst de verkaveling van Taalbeheersingsland af te leiden.

Ik zie vijf kavels.

Kavel 1 bestrijkt de UvA in Amsterdam en grotendeels Leiden. Hier wordt, geïnspireerd door Frans van Eemeren, vooral argumentatie-onderzoek gedaan.

Kavel 2 is ontstaan door ‘landjeveroveren’ vanuit Tilburg, al klinkt dit beeld veel te maritaal voor Leo Noordman. De verste punten zijn Groningen (Redeker) en de VU (Spooren),

maar dé verovering is Utrecht (Sanders) – al is dit niet compleet in beslag genomen door het soort onderzoek dat kavel 2 kenmerkt: tekstlinguïstisch onderzoek naar tekstverwerking, in het bijzonder naar de rol van tekstsamenhang daarbij.

Kavel 3 gaat wat mij betreft nog altijd op Wim Drop terug: Steehouder, Jansen en Schellens werkten en werken in Twente en Nijmegen in zijn geest aan onderzoek naar professionele communicatie ofwel tekstontwerp. En de invloedrijkste tekstontwerper van dit moment, Hoeken, houdt zich met zijn persuasie-onderzoek met zowat het oudste thema van Drop bezig. Niet alleen in de persoon van Hoeken, die gepromoveerd is bij Noordman, bestaat er een loopbrug naar de kavel tekstverwerking. In het algemeen zie je aan minstens vier universiteiten een samengaan van tekstverwerkings- en tekstontwerponderzoek: VU, Utrecht, Nijmegen en Tilburg.

Een kleiner beslag op de ruimte leggen het gespreksonderzoek – zwaar getroffen door het overlijden van Houtkoop-Steenstra – en vooral het bijna verdwenen taalvaardigheidsonderzoek – met een geïsoleerde De Glopper. De twee laatste soorten onderzoek worden in hoofdzaak uitgevoerd in zowel Groningen als Utrecht. Op geen van beide plaatsen domineren ze daar duidelijk.

Om het geheel wat overzichtelijker te krijgen kun je, met gepaste overdrijving, zeggen dat de kaart van de Nederlandse Taalbeheersing de aanblik van een soort Korea heeft. In het midden latend wie Noord en wie Zuid zijn, zie ik de Van Eemerianen het ene deel beheersen en de niet-Van Eemerianen het andere. De Van Eemerianen zijn normatief en niet-linguïstisch; de niet-Van Eemerianen zijn niet-normatief of, beter, op een andere manier normatief en in toenemende mate linguïstisch.

Dit klinkt misschien als een ouderwets subjectieve impressie van Braet, maar ik ben niet de enige die het zo ziet. Het gros van de zittende hoogleraren ziet het volgens een vraag naar ‘schoolvorming’ in het vragenlijstonderzoek zo.¹⁰ Je ziet het ook weerspiegeld in de Nederlandse sleutelpublicaties binnen het vak die zij noemen. Van Eemeren, Grootendorst en Braet vertegenwoordigen het ene Korea, de anderen het andere. Geordend naar aantal vermeldingen gaat het om de volgende publicaties.

**Ranglijst sleutelpublicaties
(respondenten: 7 van de 13 hoogleraren TB¹¹)**

4x Van Eemeren en Grootendorst (1982), *Regels voor redelijke discussies*

4x Hoeken (1998), *Het ontwerp van overtuigende teksten*

2x Drop en De Vries (1974), *Taalbeheersing. Handboek voor Taalhantering*

2x Van Eemeren en Grootendorst (1978), *Argumentatietheorie*

2x Renkema (1979), *Schrijfwijzer*

2x Braet (1984), *De klassieke statusleer*

2x Pander Maat (1998), *Tekstanalyse*

1x (andere) werken van Jansen en Steehouder (3 titels), Van Eemeren en Grootendorst (2 titels), Renkema (2 titels), Braet (2 titels), Van Hauwermeiren (1 titel)

7. De verraadkwestie

Tot zover mijn uit de aard der zaak uitvoerige *narratio*, het overzicht van de feiten. Het wordt tijd voor de *argumentatio*, die veel korter moet en kan zijn. Welk standpunt neem ik nu in de verraadkwestie in? Hebben de taalbeheersers, gezien de gerapporteerde feiten, het schoolvak Nederlands nu verraden of niet? Ondanks de dramatische terugloop in de artikelen en dissertaties over taalvaardigheid(sonderwijs), kan hier volgens mij niet met een helder ja of nee op geantwoord worden. Mijn antwoord is: ja én nee. Eerst het nee.

Het nee behoeft voor een belangrijk deel nauwelijks betoog. Inmiddels werken er meer taalbeheersers buiten de neerlandistiek dan er binnen. Je kunt van de CIW-taalbeheersers niet verwachten dat zij onderzoek naar taalvaardigheidsonderwijs doen. Alleen al door de gewenste verwevenheid van universitair onderwijs en onderzoek is dat bijna onmogelijk. Hun drukbevolkte opleidingen zitten immers vol met studenten die zich bij hun studiekeuze niet in de laatste plaats hebben laten leiden door de gedachte dat ze in elk geval niet voor de klas wilden. Dat valt natuurlijk bijzonder te betreuren, maar kan niet afgestraft worden door ze alsnog lastig te vallen met onderzoek naar taalvaardigheidsonderwijs.

Ik wil ook graag gezegd hebben dat ik het streven naar verbetering van het taalvaardigheidsonderwijs weliswaar maatschappelijk relevanter vind, maar het tekstontwerponderzoek kan ook mooie maatschappelijke doelen dienen. Dat wij mede door dit soort onderzoek bijvoorbeeld allemaal wel minder tijd kwijt zijn aan het invullen van de belastingaangifte is beslist meegenomen, al heeft het betere invullen ons mogelijk ook een hogere aanslag opgeleverd – ten bate van het algemeen belang.¹² Nog mooier is dat (Utrechtse) taalbeheersers substantieel hebben bijgedragen aan duidelijkere medische bijsluiters, niet alleen in Nederland, maar dankzij Brusselse regelgeving in heel Europa.¹³ En helemaal nobel is het Nijmeegs-Tilburgse onderzoek ten dienste van de aids campagne in Zuid-Afrika.¹⁴ Al wordt hier via tekstverbetering maar de normale marginale winst geboekt, dan worden daarmee al duizenden levens gered.

Maar nu het ja, want er zijn ook wel degelijk verraders in het vak, te vinden onder de taalbeheersers binnen de neerlandistiek. Om welke soorten van verraad gaat het?

De eerste soort heb ik al genoemd en bestaat hierin dat ook de toepassingsgerichte taalbeheersers bij Nederlands vanaf het midden van de jaren tachtig in toenemende mate professionele communicatie in plaats van het taalvaardigheidsonderwijs als werkterrein zijn gaan kiezen. Zij zijn meestal ook tekstontwerponderzoek gaan doen. Het duidelijkste voorbeeld is Utrecht, waar Drop al zijn aandacht van het opstelonderwijs verlegde naar beleidsrapporten en reclame- en voorlichtingsteksten. Een ander voorbeeld aldaar is het richten van Flower en Hayes-achtig schrijfprocesonderzoek op professionele schrijvers in plaats van op leerling-schrijvers. Maar we zien het de laatste jaren bijvoorbeeld ook steeds duidelijker in Leiden. Jaap de Jong en ikzelf houden ons niet meer met het schrijf- en spreekonderwijs op school bezig, maar met het werk van speechschrijvers van bewindslieden. Dat heeft onveranderd te maken met het feit dat studenten Nederlands die voor de afstudeerrichting Taalbeheersing kiezen gemiddeld nog veel minder voor de klas willen dan studenten taal- en letterkunde. Het zijn net CIW-studenten. Wil je die niet verliezen of wil je niet het gevoel hebben ongewenste waar te staan uitventen, dan pas je je onderwijsaanbod, je afstudeeronderwerpen

en daarmee zeker voor een deel je eigen onderzoek aan. Met dit al zitten we dus met de paradoxale situatie dat het vooral studenten taalkunde en letterkunde zijn die nog leraar Nederlands worden, in welke hoedanigheid ze geacht worden vooral taalvaardigheidsonderwijs te geven. We zijn weer terug bij af.

Het verraad onder neerlandici-taalbeheersers zit ook in het kiezen voor verkeerd fundamenteel onderzoek. Niet elke vorm van fundamenteel onderzoek is verkeerd, integendeel, goed gekozen fundamenteel onderzoek is waardevoller voor het schoolvak Nederlands dan veel toepassingsgericht taalvaardigheids(onderwijs)onderzoek. In die zin is het ook minder erg dat dit laatste steeds minder verricht wordt.¹⁵ Het is natuurlijk geen simpele vraag welk fundamenteel onderzoek, nu of in de toekomst, bij kan dragen aan het schoolvak. Kijken we op dit moment naar de leerboeken, de eindexamenprogramma's en de examenopgaven van havo-vwo (van oudsher hét toepassingsterrein van Taalbeheersing), dan zie je in één oogopslag dat het fundamentele argumentatie-onderzoek als enige een duidelijke bijdrage heeft geleverd.

Maar wat niet is, kan nog komen. Voor het gespreksonderzoek zie ik dat nog steeds nauwelijks, maar tekstverwerkingsonderzoek is in principe zeker relevant. Neem het onderzoek naar connectieven, de al genoemde verbindingswoordjes *maar*, *want* en dergelijke. Alleen al uit feit dat '(opbouw) signaalwoorden', zoals connectieven in schoolboeken genoemd worden, een belangrijke categorie vormen in het schrijf- en tekstbegripsonderwijs wijst op een duidelijk raakvlak. Hoeveel dit en ander tekstlinguïstisch onderzoek uiteindelijk voor het onderwijs kan en zal opleveren, valt volgens mij moeilijk te voorspellen. In dit verband veroorloof ik me een opmerking over de meest controversiële kwestie in de diepte-interviews met de vijf hoogleraren, te weten het oprukken van het tekstlinguïstische onderzoek in ons vak. Mede vanwege de potentiële relevantie voor het onderwijs heb ik daar niet zoveel tegen. Wel vraag ik me af of daar onze hele toekomst ligt.

Naast de verschuiving van de aandacht naar tekstontwerponderzoek en het verrichten van niet bruikbaar fundamenteel onderzoek is er nog een derde en waarschijnlijk nog belangrijker vorm van 'verraad' – ik zet nu maar eens aanhalingstekens om dit woord. Tot op heden, zei ik al in het begin, is de meest invloedrijke bijdrage van taalbeheersers het schrijven van didactische artikelen over zaken als het schrijf- en samenvattingsonderwijs en het schrijven van schoolboeken geweest. Dat gebeurde vooral in de jaren zeventig. Uit latere jaren zijn daar, behalve een enkele SCO-dissertatie als die van Rijlaarsdam (1986), alleen de argumentatie- en debatleer bij gekomen – terzijde: nooit gedacht dat op één hoofdstuk uit mijn grotendeels zo historische dissertatie van 1984 de debatgekte van tegenwoordig zou volgen, voor een deel wel degelijk causaal. Maar de pogingen van universitaire taalbeheersers, onder wie ikzelf, bij te dragen aan de nieuwe Tweede-Faseschoolboeken zijn grotendeels mislukt. Vermoedelijk zijn de universitaire taalbeheersers inmiddels te ver van het genoemde onderwijsveld komen af te staan. Bedacht moet worden dat die unieke constellatie van de jaren zeventig niet langer bestaat: jonge taalbeheersers die zelf korter of langer leraar waren geweest én het enorme enthousiasme voor en de vernieuwingszin binnen het schoolvak Nederlands in het algemeen en moedertaaldidactiek in het bijzonder (beide waren toen, nu niet meer voor te stellen, echt *hot*). Die tijden zijn geweest, wat onder meer blijkt uit het feit dat velen niet zullen weten dat zo'n ooit bloeiende vereniging als de VON, met het roemruchte tijdschrift *MOER* enkele jaren geleden is opgedoekt.

Ik had eerst een aanklacht in gedachten, maar wat ik ten beste heb gegeven was eerder een verdediging. Taalbeheersers, althans sommigen die horen tot de minderheid die bij Nederlands werkt, hebben dan wel het taalvaardigheidsonderwijs verraden, maar er zijn veel verzachtende omstandigheden (*status qualitis*). Toch pleit dat ze niet helemaal vrij. Daarom nog drie welgemeende verwijten als uitsmijter, misschien leidt dit tot enige inkeer.

1 Het is natuurlijk mooi dat taalbeheersers in de loop van mijn leven steeds beter Engels zijn gaan spreken, maar dat komt ook doordat ze steeds meer de voorkeur zijn gaan geven aan buitenlandse congressen boven de conferenties van het schoolvak Nederlands.

2 Het is geweldig dat taalbeheersers steeds meer in buitenlandse tijdschriften publiceren of zelfs Engelstalige tijdschriften redigeren, maar moet dat per se ten koste gaan van schrijven in *Levende talen*?

3 Het is zeker zinvol om met studenten studie te maken van gebreken in de toespraken van Balkenende c.s. en in de Troonrede, maar waarom zich daarnaast ook niet gebogen over de tekortkomingen in opstellen van scholieren – al is dat ongetwijfeld minder sexy?

Noten

- 1 De tekst van dit artikel heb ik, in bekorte en vrije vorm, op 28 september 2007 in Leiden uitgesproken tijdens mijn afscheidscollege. Anton Claessens, Henrike Jansen, Elizabeth Kooman en Marion Krings hebben hun kritische blik over deze versie laten gaan.
- 2 Ondanks de goede samenwerking tussen Nederlandse en Vlaamse taalbeheersers hebben we, vooral om praktische redenen, de Vlaamse hoogleraren buiten beschouwing gelaten.
- 3 Uit het vervolg van de tekst blijkt wie de ondervraagde zittende hoogleraren waren; zie voor de vragenlijst en de diepte-interviews Dhont (2005).
- 4 Dit blijkt onder andere uit het antwoord van Van Eemeren, Van Haften, Hoeken, Jansen, Noordman, Sanders en Schellens (andere ondervraagde hoogleraren hebben deze vraag onbeantwoord gelaten) op vraag 18 van het vragenlijstonderzoek (Dhont 2005) naar 'enigszins substantiële onderzoeksterreinen'. Hierin werden de volgende terreinen genoemd: *argumentatietheorie/retorica* (7x), *tekstwetenschap* (6x), *conversatie-analyse* (5x), *tekstontwerp* (4x), *persuasie-onderzoek* (4x), *lees- en schrijffprocessen* (1x); *tekstbegrip* (1x), *nieuwe media* (1x), *taalvaardigheden* (1x).
- 5 Ik geef in dit artikel bij de hoogleraren (leerstoelbezitters) niet de officiële leeropdracht aan (zie daarvoor op dit moment: <http://www.onderzoekinformatie.nl/nl/oi/nod/onderzoeker>), maar hun belangrijkste onderzoeksterrein(en) in termen van dit artikel.
- 6 Bij universiteiten die geen letterenfaculteit hebben, zoals de vroegere technische hogescholen, kan eigenlijk niet van CIW gesproken worden, maar door de grote inhoudelijke overeenkomst heb ik bij Steehouder van de Universiteit Twente toch maar CIW gezet.
- 7 De promoties uit het volgende overzicht zijn geteld volgens de opgave van de promotoren/de afscheidsbundel Noordman/de opgave RU Groningen over Van der Geest. De opgave bevat enerzijds de nodige promoties die buiten onze definitie van Taalbeheersing vallen (bijvoorbeeld literaire of vreemde taal als object bij vooral Van der Geest en De Gloppe, of buiten Nederland verdedigd bij Van Eemeren), terwijl promoties bij hoogleraren buiten deze lijst (zoals Nuchelmans, Wesdorp e.a.) niet vermeld zijn. Ook waren bij één promotie vaak verschillende promotoren uit deze lijst betrokken. Voor het juiste aantal dissertaties op het terrein van de Taalbeheersing volgens onze definitie raadplege men de dissertatielijst in de bijlage.
- 8 Van Haften is niet bij Van Eemeren gepromoveerd, maar is wel een leerling van hem en werkt in zijn geest aan onder meer argumentatietheorie (Van Haften is taalbeheerser én taalkundige, en hij is als taalkundige gepromoveerd).

Hebben de taalbeheersers hun zaak verraden?

- 9 Wesdorp, die maar één jaar (bijzonder) hoogleraar was, deed het relatief eigenlijk nog beter: van zijn drie promovendi zijn Kees de Glopper en Gert Rijlaarsdam hoogleraar geworden.
- 10 Zie vraag 19 in Dhont (2005). Dezelfde hoogleraren als genoemd in noot 4 hadden wel moeite met het aanduiden van 'scholen' in de Nederlandse Taalbeheersing. Enkelen noemden de pragma-dialectiek van Van Eemeren en Grootendorst de enige echte school. Deze school werd in het algemeen het vaakst genoemd, gevolgd door de van Tilburg uitgaande tekstwetenschap; ook het Nijmeegse persuasie- en tekstontwerponderzoek onderscheidde men als een eenheid.
- 11 Bijna de helft van de hoogleraren (veelal de meer perifere) kon of wilde geen sleutelpublicaties noemen.
- 12 Strikt genomen valt er niets met zekerheid te zeggen over de invloed van taalbeheersers op de veranderingen in het aangiftebiljet sinds de jaren negentig noch over de effecten van die veranderingen. Het staat alleen vast dat opstellers van het biljet kennis hebben genomen van de bevindingen van in het bijzonder Steehouder en Jansen (niet alleen van hun onderzoekspublicaties, maar ook en vooral van praktische publicaties als de *Formulierenwijzer* en via workshops): de invloed daarvan valt zeker niet te verwaarlozen (zie bijvoorbeeld www.begrijpelijkeformulieren.nl/over-begrijpelijke-formulieren-70.html), maar is niet te kwantificeren. Volgens mededelingen van de Belastingdienst is er nooit effectonderzoek naar de veranderingen in het formulier gedaan, maar afgaande op effecten die Steehouder en Jansen in hun dissertatie melden is het waarschijnlijk dat vooral minderhoogopgeleide invullers tijdwinst zullen hebben geboekt; ook zullen de formulieren beter ingevuld zijn, wat tot een hogere aanslag kan leiden.
- 13 Zie www.homer.nl/cbg-meb/index.html?taal=nl.
- 14 Zie www.epidasa.org.
- 15 Deze afname heeft ook (veel) te maken met het feit dat de vroegere onderzoekers van de Taalgroep van de SCO verspreid elders werken en soms niet meer volgens onze definitie tot Taalbeheersing gerekend kunnen worden (voorbeeld: Gert Rijlaarsdam, nu hoogleraar onderwijskunde en publicerend in andere kringen).

Bibliografie

- Braet, A. (2000)** *Taalbeheersing als communicatiewetenschap*. Bussum: Coutinho.
- Dhont, J. (2005)** *De vele gezichten van de taalbeheersing. Bouwstenen voor de geschiedschrijving van een kwart eeuw wetenschappelijke taalbeheersing*. Afstudeerscriptie Opleiding Nederlandse taal en cultuur, Leiden.
- Drop, W. (1971)** 'De centrale betekenis van doelstelling en publiekgerichtheid bij het schrijven van zakelijke opstellen.' *Levende talen* 275, 77-83.
- Eemeren, F.H. van e.a. (1975)** 'Samenvatten.' *Nederlands*, 2, 41-58.
- Rijlaarsdam, G. (1986)** *Effecten van leerlingenrespons op aspecten van stelvaardigheid*. Amsterdam: SCO.

Bijlage

Overzicht dissertaties taalbeheersing (1980-2005) (101 dissertaties)*Criteria voor opname:*

- 1 Promovendus/i en/of promotor/es, co-promotor/es publiceerden meermaals in *VIOT*-bundels en/of *Tijdschrift voor Taalbeheersing*
 én
- 2 Het onderwerp van de dissertatie valt binnen de hieronder onderscheiden rubrieken (dus niet-opgenomen zijn, o.a., tweedetaalverwerving Nederlands, vaardigheid in vreemde taal, literaire onderwerpen, interculturele communicatie) (ter vermijding van een Rest-categorie is, met vermelding, een heel enkele keer een dissertatie in een verwante rubriek ingedeeld; sommige dissertaties, zoals die van Verbiest, hadden bij meer rubrieken genoemd kunnen worden)
 én
- 3 Promotie aan Nederlandse universiteit

Gebruikte bronnen:

- 1 Opgaven van alle hoogleraren TB en CIW (inclusief emeriti)
- 2 Rubriek Nieuws uit het vakgebied in *TvT*, waaronder de overzichten-Van den Hoven
- 3 (Ter controle) Dissertaties van (ook ex-)stafleden TB en CIW (beantwoordend aan bovenstaande criteria)

Argumentatietheorie en Retorica (25 dissertaties: 3 in 81-84, 10 in 85-93, 12 in 94-05))

- [Retorica] Andeweg, B. en J. de Jong (2004). *De eerste minuten. Attentum, benevolum en docilem parare in de inleiding van toespraken*. Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen. Promotores: H. Hoeken en C.J.M. Jansen.
- Braet, A. (1984). *De klassieke statusleer in modern perspectief. Een historisch-systematische bijdrage tot de argumentatieleer*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden. Promotores: G. Nuchelmans en P.H. Schrijvers.
- Edwards, A. (1990). *Planning betwist. Communicatieve strategieën van boeren en natuurbeschermers in de ruilverkaveling Wommels*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: F.H. van Eemeren en R. Hoppe.
- Eemeren, F.H. van en R. Grootendorst (1982). *Regels voor redelijke discussies. Een bijdrage tot de theoretische analyse van argumentatie ter oplossing van geschillen*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: H.D.K. Parret.
- Feteris, E.T. (1989). *Discussieregels in het recht. Een pragma-dialectische analyse van het burgerlijk proces en het strafproces als kritische discussie*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: F.H. van Eemeren en A. Soeteman.
- Garssen, B. (1997). *Argumentatieschema's in pragma-dialectisch perspectief. Een theoretisch en empirisch onderzoek*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: F.H. van Eemeren; co-promotor: B. Meuffels.

- Gerritsen, S. (1999). *Het verband ontgaat me. Begrijpelijkheidsproblemen met verzwegen argumenten*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: F.H. van Eemeren en R. Grootendorst.
- Houtlosser, P. (1995). *Standpunten in een kritische discussie. Een pragma-dialectisch perspectief op de identificatie en reconstructie van standpunten*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: F.H. van Eemeren; co-promotor: M.A. van Rees.
- Hoven, P.J. van den (1984). *Het formuleren van een formele kritiek op een betogende tekst. Een uitgewerkt voorbeeld van een procedure-constructie*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Promotor: W. Drop.
- Jansen, H. (2003). *Van omgekeerde strekking. Een pragma-dialectische analyse en beoordeling van a contrario-argumentatie in het recht*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: F.H. van Eemeren; co-promotor: E.T. Feteris.
- Jungslager, F.S. (1991). *Standpunt en argumentatie. Een empirisch onderzoek naar leerstrategieën tijdens het leggen van een argumentatief verband*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: F.H. van Eemeren; co-promotor: B. Meuffels.
- Koetsenruijter, A.W.M. (1993). *Meningsverschillen. Analytisch en empirisch onderzoek naar de reconstructie en interpretatie van de confrontatiefase in discussies*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: F.H. van Eemeren; co-promotor: B. Meuffels.
- Kloosterhuis, H.Th.M. (2002). *Van overeenkomstige toepassing. De pragma-dialectische reconstructie van analogie-argumentatie in rechterlijke uitspraken*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: F.H. van Eemeren en T. van Haften.
- Laar, van J.A. (2003). *The Dialectic of Ambiguity. A Contribution to the Study of Argumentation*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotores: F.H. van Eemeren en E.C.W. Krabbe.
- Oostdam, R.J. (1991). *Argumentatie in de peiling. Een aanbod- en prestatiepeiling van argumentatievaardigheden in het voortgezet onderwijs*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: F.H. van Eemeren; co-promotor: C.M. de Glopper.
- Plug, H.J. (2000). *In onderlinge samenhang bezien. De pragma-dialectische reconstructie van complexe argumentatie in rechterlijke uitspraken*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: F.H. van Eemeren en T. van Haften.
- Pröpper, I.M.A.M. (1989). *Argumentatie en machtsuitoefening in onderzoek en beleid. Evaluatieonderzoek naar de Wet Investeringsrekening en het gebruik ervan in het beleidsproces*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotores: F.H. van Eemeren en A. Hoogerwerf.
- Schellens, P.J. (1985). *Redelijke argumenten. Een onderzoek naar normen voor kritische lezers*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Promotor: W. Drop.
- Schomberg, R. von (1997). *Argumentatie in de context van een wetenschappelijke controverse. Een analyse van de discussie over introductie van genetisch gemodificeerde organismen in het milieu*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotores: P.J. Schellens en A. Rip.
- [retorica] Sjoer, E. (1997). *Lessen over welsprekendheid. Een typering van de retorica's van de eerste hoogleraren in de vaderlandse welsprekendheid in de Noordelijke Nederlanden*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden. Promotor: J.W. de Vries; co-promotor: A.C. Braet.
- Slot, P. (1993). *How can you say that? Rhetorical questions in argumentative texts*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: F.H. van Eemeren; co-promotor: M.A. van Rees.
- Snoeck Henkemans, A.F. (1992). *Analysing complex argumentation. The reconstruction of multiple and coordinatively compound argumentation in a critical discussion*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: F.H. van Eemeren; co-promotor: M.A. van Rees.

- Verbiest, A. (1987). *Confrontaties in conversaties: een analyse op grond van argumentatie- en gesprekstheoretische inzichten van het ontstaan van meningsverschillen in informele gesprekken*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: F.H. van Eemeren en R. Bartsch.
- [definitieel] Viskil, E. (1994). *Definiëren. Een bijdrage aan de theorievorming over het opstellen van definities*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: F.H. van Eemeren; co-promotor: R. Grootendorst.
- Welmers, J. (1996). *Aanvaarden of respecteren. Over de manier waarop gesprekspartners met meningsverschillen omgaan in een onderhandeling en een terzijde*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotor: P.J. van den Hoven, co-promotor: Th.P.A.F. Springorum.

II Gespreksanalyse (14 dissertaties: 2+8+4)

- Bax, M. (1985). *Oordelen in taal: semantische en pragmatische aspecten van evaluaties in narratieve communicatie*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotores: A.J.M. van der Geest en A. Sassen.
- Berenst, J. (1994). *Relationeel taalgebruik. Conversationele strategieën in interpersonele en interculturele communicatie*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotor: A.J.M. van der Geest.
- Bot, J.H. (2005). *Dialogue interpreting in mental health*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotores: P. J. van den Hoven, A.B.M. Naaijken en F.A.M. Kortmann; co-promotor: A.J. Koole.
- Hartveldt, R. (1987). *Pragmatic aspects of coherence in discourse*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotor: A.J.M. van der Geest.
- Houtkoop-Steenstra, H. (1987). *Establishing agreement. An analysis of proposal-acceptance sequences*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: S. C. Dik; co-promotor: P. Drew.
- Huisman, M. (2001). *Besluitvorming in vergaderingen. Organisaties, interactie en taalgebruik*. Dissertatie Vrije Universiteit van Amsterdam. Promotor: Th.A.J.M. Janssen; co-promotores: H.J. Mazeland en J.A. Neuijen.
- Joosten, A. (1997). *Psychosociale verklaringen voor klachten in huisarts-patientgesprekken. Een analytische studie*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotores: A.J.M. van der Geest en B. Meyboom-de Jong.
- Komter, M. (1991). *Conflict and cooperation in job interviews. A study of talk, tasks, and ideas*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: S.C. Dik.
- Mazeland, H. (1992). *Vraag/antwoordsequenties*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotores: A.J.M. van der Geest.
- Mönnink, J. (1988) *De organisatie van gesprekken. Een pragmatische studie van minimale interactieve taalvormen*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Promotor: A. Kraak
- Pander Maat, H.L.W. (1988) *Harmonie en onenigheid in informele discussies. Gespreksanalytische studies*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotor: A.J.M. van der Geest.
- Rees, M.A. van (1982). *Illocutionaire strekking: betekenis en regels voor gesprekken*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden. Promotor: G. Nuchelmans.
- Springorum, Th.P.A.F. (1982). *Dialogestructuur; een onderzoek naar structuuraspecten van directief-dialogen*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: S.C. Dik.
- Wijst, P. van der (1996). *Politeness in requests and negotiations*. Dissertatie Universiteit van Tilburg. Promotor: L. Noordman; co-promotor G. Redeker.

III Taalvaardigheid(sonderwijs) (21 dissertaties: 2+15+4)

- Assink, E.M.H. (1983) *Leerprocessen bij het spellen. Aanzet voor de verbetering van de werkwoordsdidactiek*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Promotor: C.F. van Parreren.
- Bergh, H. van den (1989). *Examens geëxamineerd. Een onderzoek naar de validiteit van examens Nederlands voor LBO en MAVO*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: G.J. Mellenbergh en J.J. Elshout.
- Blok, H. (1987) *Taal voor het leven*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: H. Wesdorp en A.D. de Groot.
- Geel, R.J.(1989). *Niemand is meester geboren. Geschiedenis van het Nederlandse schrijfvaardigheids-onderwijs in de negentiende en twintigste eeuw*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: F.H. van Eemeren.
- Geest, Th.M. van der (1991). *Tools for teaching writing as a process. Design, development, implementation and evaluation of computer-assisted writing instruction*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotores: P.J. Schellens en T. Plomp.
- Gein, J.M.P.H. van de (1991). *The sense of sentences. A study into the effects of grammar instruction upon junior writing*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotor: G.J. de Haan, co-promotor: G.C.W. Rijlaarsdam.
- Gelderens, A. van (1992). *De evaluatie van spreekvaardigheid in communicatieve situaties; globale beoordeling en gedetailleerde analyse van spreesituaties van elf- en twaalfjarigen*. Dissertatie Amsterdam. Promotor: L.C.W. Pols; co-promotor: G.C.W. Rijlaarsdam.
- Glopper, C.M. de (1989). *Schrijven beschreven. Inhoud, opbrengsten en achtergronden van het schrijf-onderwijs in de eerste vier leerjaren van het voortgezet onderwijs*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: G.J.Mellenbergh en H. Wesdorp (overl.), co-promotor: H.L.M. Meuffels.
- Hacquebord, H.I. (1989). *Tekstbegrip problemen van Turkse en Nederlandse leerlingen in het Voortgezet Onderwijs*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotor: A.J.M. van der Geest.
- Meuffels, H.L.M. (1982). *Studies over taalvaardigheid*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: W.G. Klooster, co-promotor: G.J. Mellenbergh.
- Lammers, D.H. (1991). *Taal in tweevoud. Communicatieve competentie, taalvaardigheid en het onderwijs in het Nederlands*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Promotor: W. Herrlitz
- Overmaat, A.M. (1996). *Schrijven en lezen met tekstschemata's. Effectief onderwijs in schriftelijke taalvaardigheid in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: C.M. de Glopper en B.H.A.M. van Hout-Wolters; co-promotor G.C.W. Rijlaarsdam.
- Palm, J. (1987). *Het meten van leesvaardigheid: aanzet tot een nieuwe benadering*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Promotor: W. Drop.
- Pool, E.M.C. van der (1995). *Writing as a conceptual process. A text-analytical study of developmental aspects*. Promotor: L.G.M. Noordman; co-promotor C.H. van Wijk.
- Prenger, J. (2005). *Taal telt! Een onderzoek naar de rol van taalvaardigheid en tekstbegrip in realistisch wiskundeonderwijs*. Promotor: C.M. de Glopper; co-promotor: H.I. Hacquebord.
- Rijlaarsdam, G. C.W. (1986). *Effecten van leerlingenrespons op aspecten van stelvaardigheid*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotores: H. Wesdorp en G.J. Mellenbergh.
- Schoonen, J. (1991). *De evaluatie van schrijfvaardigheidsmetingen. Een empirische studie naar betrouwbaarheid, validiteit en bruikbaarheid van schrijfvaardigheidsmetingen in de achtste groep van*

- het basisonderwijs*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: G.J. Mellenbergh; co-promotores: R. Appel en G.C.W. Rijlaarsdam.
- Schuurs, U.R.I. (1990). *Leren schrijven voor lezers. Het effect van drie vormen van probleemgericht schrijfonderwijs op de zinsbouwvaardigheid*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotor: P.J. Schellens.
- Staphorsius, G. (1994). *Leesbaarheid en leesvaardigheid. De ontwikkeling van een domeingericht meetinstrument*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotor: N.D. Verhelst.
- G.J.M. Verhoeven (1985). *De strategieën van de speller. Een analyse van het spellingvraagstuk*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Promotores: W. Drop en G.E. Booij.
- E.M. Verkuyll (2001). *Fundamenten voor taalbeschouwing. Een synthese van opvattingen over het gebruik van taalkundige kennis in het taalonderwijs*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Promotores: H. Hulshof en Th.A.J.M. Janssen.

IV Professionele communicatie/Tekstontwerp (19 dissertaties: 1+4+14)

- Bougäiré-Zangréyanogho, Danielle (2004). *L'approche communicative des campagnes de sensibilisation en santé publique au Burkina Faso: Les cas de la planification familiale, du sida et de l'excision*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotor: G. Redeker; co-promotor: A. Oussaïd.
- Bosch, A.L.M. van den (2005). *Corporate visual identity management: Current practices, impact, and assessment*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotores: P.J. Schellens en E.R. Seydel.
- Elling, M.G.M. (1991). *Veiligheidsvoorschriften in de industrie. Een verkenning van problemen en mogelijkheden*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotor: P.J. Schellens.
- Gemert, L. van (2003). *Het totstandkomen en functioneren van infectiepreventieprotocollen. Een onderzoek naar communicatie gestuurd door wet- en regelgeving*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotor: P.J. Schellens.
- Glasbeek, H. (2001). *'Ik doe wel wat hier staat, maar hij niet.'* Een onderzoek naar vaardigheidsverruwing door gebruikers van leshandleidingen bij een computerprogramma. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotores: P. J. van den Hoven en C.J.M. Jansen; co-promotor: L.R. Lentz.
- Hoeken, J.A.L. (1995) *The design of persuasive texts: effects of content, structure, and style on attitude formation*. Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant. Promotor: L.G.M. Noordman; co-promotor: C.H. van Wijk.
- Holleman, B. (2000). *The forbid/allow asymmetry. On the cognitive mechanisms underlying wording effects in surveys*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotor: P.J. van den Hoven; co-promotor: H.H. van den Bergh.
- Jansen, C.J.M. & M.F. Steehouder (1989). *Taalverkeersproblemen tussen overheid en burger. Een onderzoek naar verbeteringsmogelijkheden van voorlichtingsteksten en formulieren*. Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Promotores: W. Drop en P.J.M.C. Schellens.
- Janssen, D. (1991). *Schrijven aan beleidsnota's: schrijfprocessen van beleidsambtenaren empirisch-kwalitatief onderzocht*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotores: W. Drop en H.A. Becker.
- Jong, M.D.T. de (1998). *Reader feedback in text design. Validity of the plus-minus method for pretesting public information brochures*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotor: P.J.M.C. Schellens.

Hebben de taalbeheersers hun zaak verraden?

- Karreman, J. (2004). *Use and effect of declarative information in user instructions*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotoren: P.J. Schellens en M.F. Steehouder.
- Klaassen, R. (2004). *Voorlichtingskundig ontwerpen. De totstandkoming van Postbus 51-campagnes*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotor: P.J. Schellens.
- Lentz, L. R. en H. van Tuijl (1989) *Het leerplan in Nederland. Een studie naar vorm, inhoud en functie van het leerplan voor het primair onderwijs*, Dissertatie Rijksuniversiteit Utrecht. Promotor: W. Herrlitz; co-promotoren: N. Lagerweij en N. Dodde.
- Mast, N. van der (1998). *Woordenwisselingen. Een onderzoek naar de manier waarop schrijvers consensus over beleidsteksten bewerkstelligen*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotor: P.J. van den Hoven; co-promotor: D.M.L. Janssen.
- Neutelings, R. (1997). *De eigenzinnige lezer. Hoe Tweede-Kamerleden en gemeenteraadsleden beleidsteksten beoordelen*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotor: P.J. van den Hoven; co-promotor: H. Pander Maat.
- [stijlonderzoek] Renkema, J. (1981). *De taal van 'Den Haag': een kwantitatief-stilistisch onderzoek naar aanleiding van oordelen over taalgebruik*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam. Promotor: B. Siersema; co-promotor: H. Brandt Corstius.
- Ummelen, M.M.N. (1997). *Procedural and declarative information in software manuals. Effects on information use, task performance and knowledge*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotor: P.J. Schellens; co-promotor: M.F. Steehouder.
- Vuijk, W. (1996). *Zicht op interne communicatie. De functionaliteit van teksten*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotor: A.J.M. van der Geest.
- Waes, L. van (1991). *De computer en het schrijfproces. De invloed van de tekstverwerker op het pauze- en revisiegedrag van schrijvers*. Dissertatie Universiteit Twente. Promotor: P.J. Schellens.

V'Tekstwetenschap/tekstverwerking (22 dissertaties: 0+7+15)

- Arts, A. (2004). *Overspecification in instructive texts*. Dissertatie Universiteit van Tilburg. Promotoren: A.A. Maes, L.G.M. Noordman en C.J.M. Jansen.
- Berkel, A. van (1991). *Cognitieve aspecten van handelingsbeschrijvingen*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotor: prof.dr A.J.M. van der Geest.
- Bouman, M. (2001). *Internationale dienstbaarheid als vrijheid en plicht. De levensweg van Dag Hammarskjöld. Een tekstanalytisch onderzoek*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Promotoren: F.H. van Eemeren en H.H. Blommestein.
- Cornelis, L. (1997). *Passive and perspective*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotor: P.J. van den Hoven; co-promotor: A. Verhagen.
- Cozijn, R. (2000). *Integration and inference in understanding causal sentences*. Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant. Promotoren: L.G.M. Noordman en W. Vonk.
- Ensink, E. (1986). *Over interpretatie: een studie in cognitieve sociolinguïstiek*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotor: A.J.M. van der Geest.
- Evers-Vermeul, J. (2005). *Connections between form and function of Dutch Connectives: Change and acquisition as windows on form-function relations*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotoren: T.J.M. Sanders en F.P. Weerman.
- Frank, S. (2004) *Computational modeling of discourse comprehension*. Dissertatie Universiteit Tilburg. Promotoren: L.G.M. Noordman en W. Vonk; co-promotor M. Koppen.

- Heesters, C.F.M. (2000). *Een wereld vol verhalen. Ontwikkeling van verhaalstructuur bij 9- tot 13-jarige eerste- en tweedetaalsprekers van het Nederlands*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen. Promotor: A.J.M. van der Geest; co-promotores: J. Berenst en E.F.A.J. Ensink.
- Hustinx, L. (1996). *Markeerders van de thematische structuur in tekst*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Promotor: L.G.M. Noordman; co-promotor: W.Vonk.
- Lagerwerf, L. (1998). *Causal connectives have presuppositions. Effects on coherence and discourse structure*. Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant. Promotor: L.G.M. Noordman; co-promotor: E. Oversteegen.
- Maes, A. (1991). *Nominal anaphors and the coherence of discourse*. Promotor: L.G.M. Noordman; co-promotor P. Bosch.
- Mak, W.M. (2001). *Processing relative clauses. Effects of pragmatic, semantic, and syntactic variables*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Promotores: W.Vonk en H. Schriefers.
- Ouden, H. den (2004). *Prosodic realizations of text structure*. Dissertatie Universiteit van Tilburg, Tilburg. Promotor: L.G.M. Noordman; co-promotor J.M.B. Terken.
- Pit, M. (2003). *How to express yourself with a causal connective. Subjectivity and causal connectives in Dutch, German and French*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotor: P.J. van den Hoven, co-promotor: H.L.W. Pander Maat.
- Sanders, J. (1994). *Perspective in narrative discourse*. Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant. Promotor: L.G.M. Noordman; co-promotor: G. Redeker.
- Sanders, T. J. M. (1992). *Discourse structure and coherence. Aspects of a cognitive theory of discourse representation*. Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant. Promotor: L.G.M. Noordman.
- Sauer, Ch.L.A. (1990). *Die aufdringliche Text. Studien über NS-Ideologie, Sprachpolitik und Propaganda in der Besatzungspresse. Zur Entwicklung von Lesweisen Nationalsozialistischer Zeitungsartikel*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam. Promotor: A. von Bormann.
- Schilperoord, J. (1996). *It's about time. Temporal aspects of cognitive processes in text production*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotor: P.J. van den Hoven; co-promotores: H. van den Bergh en A. Verhagen.
- Simons, W. (1993). *De regulering van inferenties door de kennis van de lezer*. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen. Promotor L.G.M. Noordman; co-promotor W.Vonk.
- Spooren, W. (1989). *Some aspects of the form and interpretation of global contrastive coherence relations*. Dissertatie Katholieke Nijmegen. Promotores: L.G.M. Noordman en W. Abraham; co-promotor W.Vonk.
- Stukker, N.M. (2005). *Causality marking across levels of language structure: A cognitive semantic analysis of causal verbs and causal connectives in Dutch*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Promotores: T.J.M. Sanders en A. Verhagen.

Bibliografie argumentatietherorie 2006

Verantwoording

In deze bibliografie wordt een overzicht gegeven van publicaties over argumentatie die in 2006 zijn verschenen (boeken, boekbesprekingen en tijdschriftartikelen). Opgenomen zijn theoretische beschouwingen, verslagen van empirisch onderzoek en praktisch gerichte publicaties. Bij de samenstelling is gebruik gemaakt van boek aankondigingen, periodiek verschijnende bibliografieën en tijdschriften waarin regelmatig artikelen over argumentatie worden gepubliceerd. Om een zo groot mogelijk aantal titels te kunnen opnemen, zijn de annotaties beknopt gehouden.

Er is naar gestreefd de bibliografie zo compleet mogelijk te maken. Wie ervan verzekerd wil zijn dat er in toekomstige bibliografieën geen eigen publicaties over argumentatie ontbreken, wordt verzocht per titel een volledige titelbeschrijving plus een korte annotatie, indien mogelijk vergezeld van een origineel exemplaar of een overdruk, te sturen aan B. Amjarso, Leerstoelgroep Taalbeheersing, Argumentatietheorie en Retorica, Universiteit van Amsterdam, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam.

Gebruikte afkortingen

AA	Argumentation & Advocacy
ARGU	Argumentation
CM	Communication Monographs
CT	Communication Theory
DP	Discourse Processes
IL	Informal Logic
PC	Pragmatics & Cognition
PhRh	Philosophy & Rhetoric
TvT	Tijdschrift voor Taalbeheersing

Abi-El-Mona, Issam & Fouad Adb-El-Khalick 2006

‘Argumentative discourse in a high school chemistry classroom’. In *School Science & Mathematics*, vol. 106, no. 8, pp. 349–361.

In dit artikel doen de auteurs verslag van een empirische studie naar de verschillende argumentatiestructuren en -schema’s die gebruikt worden door scheikundeleerlingen van een middelbare school in een drietal contexten. Uit de studie bleek dat de leerlingen slechts een beperkt aantal argumenten gebruiken en dat die meestal gekenmerkt worden door een onvolledige structuur. Daarnaast bleek dat de gebruikte argumentatieschema’s varieerden in elk van de drie onderzochte contexten.

Amjarso, Bilal 2006a

'Bibliografie argumentatietheorie 2005'. In *TvT*, jrg. 28, nr. 4, pp. 361-372.

Amjarso, Bilal 2006b

ARGU, vol. 20, no. 4, pp. 417-420.

Commentaar op David Zarefsky 'Strategic maneuvering through persuasive definitions: Implications for dialectic and rhetoric'.

Andone, Corina 2006

ARGU, vol. 20, no. 4, pp. 541-543.

Commentaar op Edo Rigotti 'Relevance of context-bound loci to topical potential in the argumentation stage'.

Atkinson, Katie, Trevor Bench-Capon & Peter McBurney 2006a

'Computational representation of practical argument'. In *Synthese*, vol. 152, no. 2, pp. 157-206.

In dit artikel gaan de auteurs in op de overtuigingskracht van praktisch redeneren en bespreken ze de problemen met betrekking tot het redeneren over handelingen. Voortbouwend op het werk van Walton stellen zij voor praktisch redeneren te beschouwen als een aanneemelijke rechtvaardiging voor een activiteit, samen met kritische vragen voor deze rechtvaardiging. Op basis hiervan ontwikkelen zij een interactieprotocol, genaamd *PARMA*, voor dialogen over mogelijke handelingen en bespreken ze de toepassing van dit protocol in de context van bemiddeling (mediation).

Atkinson, Katie, Trevor Bench-Capon & Peter McBurney 2006b

'PARMENIDES: Facilitating deliberation in democracies'. In *Artificial Intelligence and Law*, vol. 14, no. 4, pp. 261-275.

In dit artikel richten de auteurs zich op het dilemma waarmee overheden en andere groepen die geïnteresseerd zijn in de mening van burgers geconfronteerd worden: internet-technologie verschaft de middelen voor een publieke dialoog, maar het biedt geen middelen aan om die dialogen op een gestructureerde manier te voeren. De auteurs beschrijven een geïmplementeerd systeem, genaamd *PARMENIDES*, dat het mogelijk maakt op een gestructureerde manier over een voorgestelde handeling te discussiëren zonder dat bepaalde kennis van de onderliggende argumentatietheorie is vereist.

Battersby, Mark 2006

'Applied epistemology and argumentation in epidemiology'. In *IL*, vol. 26, no. 1, pp. 41-62.

In dit artikel moedigt de auteur informele logici en diegenen die geïnteresseerd zijn in toegepaste epistemologie aan om epidemiologie als een paradigmatische wetenschap te beschouwen die op cruciale punten afhankelijk is van argumentatie om beweringen te rechtvaardigen.

Benoit, L. & Andrew A. Klyukovski 2006

'A Functional analysis of 2004 Ukrainian presidential debates'. In *ARGU*, vol. 20, no. 2, pp. 209-225.

In dit artikel passen de auteurs de Functional Theory of Political Campaign Discourse

toe in de analyse van op televisie uitgezonden presidentiële debatten in Oekraïne in 2004. Deze analyse laat zien dat toejuichen de meest voorkomende functie is, gevolgd door ‘aanvallen’ en vervolgens ‘verdedigen’.

Biro, John & Harvey Siegel 2006

‘In defense of the objective epistemic approach to argumentation’. In *IL*, vol. 26, no. 1, pp. 91–101.

In dit artikel verdedigen de auteurs een objectieve versie van de epistemische benadering van argumentatie. Eerst bespreken zij enkele algemene voordelen van deze benadering en vervolgens onderzoeken ze de manieren waarop de verschillende versies van de epistemische benadering functioneren met betrekking tot de theorie over drogredenen. Ze betogen dat de objectieve versie een betere beschrijving geeft van de cirkelredenering dan de subjectivistische versie.

Boger, George 2006

‘Humanist principles underlying philosophy of argument’. In *IL*, vol. 26, no. 2, pp. 149–174.

In dit artikel analyseert de auteur het denken van enkele prominente argumentatiefilosofen met het doel algemene principes van dit denken te vinden. De auteur toont aan dat een groeiende aandacht voor dialogische pragmatiek beter gewaardeerd kan worden wanneer deze benadering niet als deel van de toegepaste epistemologie wordt gezien, maar als deel van de toegepaste ethiek. De auteur vraagt zich tot slot af of de argumentatiefilosofie een impliciete, onderliggend morele, of zelfs politieke houding inneemt.

Braet, Antoine 2006

‘De lijst met drogredenen in Aristoteles’ *Rhetorica* (2.24)’. In *TvT*, jrg. 28, nr. 1, pp. 26–38.

In dit artikel bespreekt de auteur het heterogene karakter van tien drogredenen in Aristoteles’ *Rhetorica* (2.24). De auteur laat zien dat deze drogredenen ontstaan vanuit vier bronnen. De auteur gaat na of Aristoteles de tien drogredenen in termen van kritische vragen bij argumentatieschema’s bespreekt.

Brooks, C. Darren & Allan Jeong 2006

‘Effects of pre-structuring discussion threads on group interaction and group performance in computer-supported collaborative argumentation’. In *Distance Education*, vol. 27, no. 3, pp. 371–390.

Dit artikel doet verslag van een empirische studie naar de gevolgen van het vooraf structureren van discussieonderwerpen in groepsdiscussies. De bevindingen wijzen uit dat discussieonderwerpen die vooraf gestructureerd zijn de frequentie van de uitwisseling van argumenten en kritische reacties daarop kunnen verhogen.

Cantù, Paola & Testa Italo 2006

Teorie dell’argomentazione. Un’introduzione alle logiche del dialogo (Theorieën over argumentatie. Een inleiding tot de logica’s van de dialoog). Milaan: Mondadori.

Handboek waarin toonaangevende argumentatietheorieën uit de tweede helft van de 20^e eeuw besproken worden vanuit het perspectief van de logica van de dialoog. De auteurs maken onderscheid tussen descriptieve benaderingen en normatieve benaderingen, tussen

formele en informele benaderingen, en tussen benaderingen die uitgaan van rationaliteit en benaderingen die uitgaan van dialogisch-dialectische intersubjectiviteit. Ze bespreken de nieuwe retorica van Perelman, de theorie van argumenten van Toulmin, de logica van Grize, de informeel-logische benadering van Blair en Johnson, Groarke, Govier, Woods, Walton en Gilbert, de logica van Lorenzen, de dialectica van Hamblin, de formele dialectiek van Barth, de interrogative logica van Hintikka, de conversationele logica van Grice, de pragma-dialectiek van Van Eemeren en Grootendorst, de nieuwe dialectiek van Walton en Krabbe en de normatieve pragmatiek van Habermas, Brandom en Apel.

Chesñevar, Carlos I., Ramón Brena & José L. Aguirre 2006

‘Solving power and trust conflicts through argumentation in agent-mediated knowledge distribution’. In *International Journal of Knowledge Based Intelligent Engineering Systems*, vol. 10, no. 4, pp. 263–276.

In dit artikel stellen de auteurs een argumentatieve benadering voor om het probleem van kennis- en informatieverdeling in organisaties op te lossen. Deze benadering is gebaseerd op het integreren van het JITIK multi-agent-systeem in het Defeasible Logic Programming (DeLP). De auteurs tonen aan hoe machtsrelaties, delegering en vertrouwen kunnen worden geïncorporeerd in hun systeem in termen van DeLP, zodanig dat het dialectisch argumentatieproces de kern van een besluit vormt.

Chesñevar, Carlos I., Ana Gabriela Maguitman & Guillermo Ricardo Simari 2006

‘Argument-based critics and recommenders: A qualitative perspective on user support systems’. In *Data & Knowledge Engineering*, vol. 59, no. 2, pp. 293–319.

In dit artikel presenteren de auteurs een nieuwe benadering voor het integreren van gebruikersondersteunende systemen die in samenwerking met de gebruiker moeten leiden tot de verwezenlijking van een reeks op de computer uit te voeren taken met behulp van een ‘defeasible’ argumentatiekader. Het uiteindelijke doel is het verbeteren van praktische redeneervaardigheden van bestaande systemen.

Dung, P.M., R.A. Kowalski & F.Toni 2006

‘Dialectic proof procedures for assumption-based, admissible argumentation’. In *Artificial Intelligence*, vol. 170, no. 2, pp. 114–159.

In dit artikel ontwikkelen de auteurs bepaalde dialectische bewijsprocedures voor argumentatie die is gebaseerd op vooronderstellingen. Deze bewijsprocedures zijn volgens de auteurs gespecificeerd voor conventionele logica’s en zij laten zien hoe die procedures vertaald kunnen worden zodat ze ook toepasbaar zijn op een dialectisch argumentatiesysteem.

Eemeren, Frans H. van 2006

‘The pragma-dialectical theory of argumentation’. In B.B. Whaley & W. Samter (Red.), *Explaining communication. Contemporary theories and exemplars*. Mahwah, NJ-London: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 351–382.

In deze bijdrage aan een bundel over hedendaagse communicatietheorieën zet de auteur de pragma-dialectiek uiteen en gaat hij in op de manier waarop argumentatie in deze theorie als een vorm van communicatie wordt opgevat.

Eemeren, Frans H. van, Bart Garssen & Bert Meuffels 2006

‘Apples and oranges, peer pressure, and other such troublemakers: Ordinary arguers’ opinions about violations of the pragma-dialectical argument scheme rule’. In Patricia Riley (Red.), *Engaging argument. Selected papers from the 2005 NCA/AFA summer conference on argumentation sponsored by the National Communication Association, the American Forensic Association and the University of Utah*. Alta: National Communication Association, pp. 445–452.

Dit artikel is een rapportage van een empirisch onderzoek naar de opvattingen van gewone taalgebruikers over het drogredelijk gebruik van argumentatieschema’s. Uit de resultaten blijkt dat taalgebruikers deze drogredenen doorgaans afwijzen.

Eemeren, Frans H. van, Michael D. Hazen, Peter Houtlosser & David C. Williams (Red.) 2006
Contemporary perspectives on argumentation: Views from the Venice Argumentation Conference. Amsterdam: SicSat.

Deze bundel bevat lezingen die zijn geselecteerd uit de proceedings van de verschillende ‘Biennial Wake Forest Argumentation Conferences’, waarvan de meeste afkomstig zijn van de ‘Fifth Quadrennial Venice Argumentation Conference’ die in Venetië in juni 2004 werd gehouden. De thema’s die in de 16 opgenomen presentaties worden behandeld kunnen in twee hoofdthema’s worden samengevat: de toenemende samenwerking van verschillende theoretische benaderingen van argumentatie en de toenemende voorkeur voor de toegepaste dimensie van onderzoek naar argumentatie. De bijdragen aan deze bundel zijn van Lilian Bermejo Luque, Frans H. van Eemeren en Peter Houtlosser, Eveline T. Feteris, Dale Hamble, Michael David Hazen, Hanns Hohmann, Thomas A. Hollihan en Patricia Riley, Narahiko Inoue en Mika Nakano, Sally Jackson en Scott Jacobs, Lázló I. Komlósi, Christian Plantin, M.A. van Rees, A. Francisca Snoeck Henkemans, Takeshi Suzuki en Frans H. van Eemeren, Marilyn J. Young en Igor Ž. Žagar.

Eemeren, Frans H. van & Peter Houtlosser 2006a

‘Strategisch manoeuvreren, het model van een kritische discussie en conventionele actietypen’. In *TvT*, jrg. 28, nr. 1, pp. 1–14.

In dit artikel bespreken de auteurs de mogelijkheden voor strategisch manoeuvreren in conventionele actietypen. De auteurs gaan na hoe een actietype verschilt van een kritische discussie en concentreren zich op drie conventionele actietypen. Vervolgens laten ze zien wat de mogelijkheden en beperkingen van het actietype zijn om strategisch te manoeuvreren.

Eemeren, Frans H. van & Peter Houtlosser 2006b

‘Strategic maneuvering: A synthetic recapitulation’. In *ARGU*, vol. 20, no. 4, pp. 381–392.

In deze inleiding voor het themanummer over perspectieven op strategisch manoeuvreren geven de auteurs een samenvatting van de diverse stappen die hebben geleid tot het concept van strategisch manoeuvreren. Het concept fungeert als een middel om duidelijk te maken hoe dialectische en retorische doelen met elkaar in overeenstemming kunnen worden gebracht. Een wijze van strategisch manoeuvreren die in het artikel nader wordt geanalyseerd, is het wijzen op een inconsistentie.

Eemeren, Frans H. van & Peter Houtlosser (Red.) 2006c

Variaties op een thema. Opstellen over de rationaliteit van verbale communicatie van M.A. van Rees. Amsterdam: Rozenberg Publishers.

Dit boek, dat is uitgebracht naar aanleiding van de pensionering van M.A. van Rees, bevat dertien opstellen die zij in haar loopbaan over diverse onderwerpen met betrekking tot de rationaliteit van verbale communicatie heeft gepubliceerd. Deze onderwerpen zijn: de organisatie van argumentatieve gesprekken, de functies van herhalingen en herformuleringen in argumentatieve discussies, de rationaliteit en redelijkheid van ‘probleemoplossende’ discussies en de dissociatie van begrippen in argumentatieve teksten.

Eemeren, Frans H. van & Peter Houtlosser 2006d

‘A pragma-dialectical view of strategic manoeuvring in argumentative discourse’. In S. Bonfiglioli & C. Marmo (Red.), *Retorica e scienze del linguaggio. Teorie e pratiche dell’argumentazione e della persuasione*. Rome: Aracne, pp. 153–166.

In deze bijdrage bespreken de auteurs hun opvatting van strategisch manoeuvreren binnen de pragma-dialectische argumentatietheorie waarin zowel inzichten uit de retorica als de dialectiek zijn geïntegreerd.

Eemeren, Frans H. van & Peter Houtlosser 2006e

‘The case of pragma-dialectics’. In S. Parsons, N. Maudet, P. Moraitis, & I. Rahwan (Red.), *Argumentation in multi-agent systems, second international workshop, ArgMAS 2005, Utrecht, The Netherlands, July 26, 2005, revised selected and invited Papers*. Lecture Notes in Computer Science 4049. Berlin etc.: Springer, pp. 1–28.

In deze bijdrage bespreken de auteurs de pragma-dialectische argumentatietheorie en de wijze waarop in deze theorie inzichten uit de retorica en uit de dialectica zijn samengebracht.

Eemeren, Frans H. van & Peter Houtlosser 2006f

‘Countering fallacious moves’. In Patricia Riley (Red.), *Engaging argument. Selected papers from the 2005 NCA/AFA summer conference on argumentation sponsored by the National Communication Association, the American Forensic Association and the University of Utah*. Alta: National Communication Association, pp. 432–437.

In deze bijdrage bespreken de auteurs de verschillende manieren waarop in een kritische discussie op een drogredelijke zet gereageerd kan worden. De auteurs gaan na hoe een discussiant zodanig kan reageren op een door hem als drogredelijk ervaren zet dat de discussie alsnog op een redelijke wijze kan worden opgelost.

Eemeren, Frans H. van & Peter Houtlosser 2006g

‘Het pareren van drogredelijke zetten’. In H. Hoeken, B. Hendriks & P.J. Schellens (Red.), *Studies in taalbeheersing 2*. Assen: van Gorcum, pp. 32–40.

In deze bijdrage gaan de auteurs in op de manier waarop een discussiant op een drogreden reageert. De auteurs betogen dat het uiteindelijk aan de discussiant zelf is om vast te stellen dat er iets is misgegaan en daar op een adequate manier op te reageren. Ten aanzien van dit probleem worden ook de benaderingen van Erik Krabbe en Scott Jacobs besproken. De auteurs gaan na wat de voor- en nadelen zijn van beide benaderingen en komen vervolgens meteen mogelijke oplossing .

Enschoot, Renske van, Hans Hoeken & Margot van Mulken 2006

‘Retoriek in reclame. Waardering voor verbo-picturale retorische vormen’. In *TvT*, jrg. 28, nr. 2, pp. 142-158.

Dit artikel doet verslag van een experiment waarin werd ingegaan op het effect van verbo-picturale schema's en tropen op de waardering voor advertenties. De resultaten tonen aan dat de advertenties waarin verbo-picturale tropen worden gebruikt, net als de advertenties die retorische vormen bevatten, lager gewaardeerd worden dan de advertenties met verbo-picturale schema's.

Feteris, T. Eveline 2006

‘Complexe argumentatie op basis van doelen en gevolgen bij de toepassing van rechtsregels’. In *TvT*, jrg. 28, nr. 1, 15-25.

In dit artikel ontwikkelt de auteur een model voor de reconstructie van argumentatie waarin een juridische beslissing gerechtvaardigd wordt door te wijzen op de gevolgen vanuit het perspectief van het doel van de regel. De auteur gebruikt hierbij de pragma-dialectische argumentatietheorie voor het reconstrueren van complexe vormen van argumentatie en past dit model toe bij de reconstructie van twee praktijkvoorbeelden.

Freeman, James B. 2006

‘Argument strength, the Toulmin Model, and ampliative probability’. In *IL*, vol. 26, no. 1, pp. 25-40.

In dit artikel betoogt de auteur dat Cohens concept van inductieve en ‘ampliatieve’ waarschijnlijkheid opheldering kan geven voor de kracht van niet-demonstratieve argumenten die in overeenstemming zijn met het Toulminmodel. De ‘data’ en de ‘claims’ van dergelijke argumenten worden volgens de auteur als bijzondere verklaringen geclassificeerd, terwijl de ‘warrant’ zowel epistemisch als empirisch, institutioneel of evaluatief kan worden geclassificeerd. De auteur laat zien dat de ‘backing’ en de weerleggende overwegingen variëren in relatie tot het epistemische type van de ‘warrant’, maar dat het begrip van ‘ampliatieve’ waarschijnlijkheid voor argumenten in elk geval door een ‘warrant’ van een bepaald type wordt gekenmerkt.

Garssen, Bart 2006

‘Letterlijke en figuurlijke vergelijkingen’. In H. Hoeken, B. Hendriks en P.J. Schellens (Red.) *Studies in taalbeheersing 2*. Assen: Van Gorcum, pp. 53-61.

In dit artikel betoogt de auteur dat alleen de letterlijke vergelijking en argumentatie op basis van het rechtvaardigheidsbeginsel gezien kunnen worden als varianten van het pragma-dialectische argumentatieschema dat gebaseerd is op een vergelijkingsrelatie, en dat dit bij nadere beschouwing niet geldt voor de figuurlijke vergelijking.

Garssen, Bart & Francisca Snoeck Henkemans (Red.) 2006

De redelijkheid zelve. Tien pragma-dialectische opstellen voor Frans van Eemeren. Amsterdam: Rozenberg Publishers.

Deze bundel bevat tien artikelen ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van Frans van Eemeren geschreven door collega's van wie de meeste promovendi en ex-promovendi zijn. Elk artikel behandelt een van de tien ‘regels voor een kritische discussie’ die Frans van Eemeren samen met Rob Grootendorst heeft opgesteld. De bijdragen zijn van Eveline Fe-

teris, Bart Garssen, Peter Houtlosser, Henrike Jansen, Jan Albert van Laar, Bert Meuffels, José Plug, Leah Polcar, Agnès van Rees, Francisca Snoeck Henkemans en Jean Wagemans.

Goodwin, Charles 2006

'Retrospective and prospective orientation in the construction of argumentative moves'. In *Text & Talk*, vol. 26, no. 4-5, pp. 443-461.

De auteur geeft een analyse van de manier waarop tegengestelde uitingen in een argument geconstrueerd worden door een gelijktijdige oriëntatie op (a) een gedetailleerde structuur van de voorafgaande tegengestelde uiting en (b) het door die uiting ontworpen toekomstige handelingstraject. De auteur betoogt dat door dergelijke praktijken de deelnemers elkaar behandelen als cognitief complexe, wederkerende actoren die door de keuzen die zij maken een nieuwe vorm geven aan het betwiste sociale landschap.

Graff, Richard & Wendy Winn 2006

'Presencing "Communion" in Chaïm Perelman's New Rhetoric'. In *PhRh*, vol. 39, no. 1, pp. 45-71.

In dit artikel bespreekt de auteur Chaïm Perelmans analyse van het concept 'communion' met het doel de implicaties voor deze onderzoeksgebieden duidelijk te maken. De auteur betoogt dat het idee van 'verbondenheid' (communion) een essentiële component is van de door Perelman voorgestelde nieuwe retorica die zowel een sociologische als een logisch-dialectische basis kent.

Greco Morasso, Sara 2006a

'Towards a multidisciplinary context-dependent model of the mediation practice'. In *Studies in Communication Sciences*, vol. 6, no. 2, pp. 281-292.

In dit artikel baseert de auteur zich op een communicatieve en argumentatieve opvatting van de praktijk van conflictoplossing in bemiddeling (mediation). De auteur toont de relevantie van de geïnstitutionaliseerde en interpersoonlijke dimensies in de context van bemiddeling met betrekking tot het ontwerp van argumenten voor conflictoplossing.

Greco Morasso, Sara 2006b

ARGU, vol. 20, no. 4, pp. 393-398.

Commentaar op Frans H. van Eemeren & Peter Houtlosser 'Strategic maneuvering: A synthetic recapitulation'.

Hahn, Ulrike & Mike Oaksford 2006a

'A normative theory of argument strength'. In *IL*, vol. 26, no. 1, pp. 1-24.

In dit artikel pleiten de auteurs voor een normatieve theorie waarin de kracht van argumenten tot uitdrukking gebracht kan worden. Ze bespreken de algemene kenmerken van de kracht van argumenten en betogen dat die kenmerken een 'Bayesiaanse' benadering wenselijk maken.

Hahn, Ulrike & Mike Oaksford 2006b

'A Bayesian approach to informal argument fallacies'. In *Synthese*, vol. 152, no. 2, pp. 207-236.

In dit artikel bespreken de auteurs drie klassieke drogredenen: *argumentum ad ignorantiam*,

petitio principii, en het *slippery slope* argument. De auteurs geven een ‘Bayesiaanse’ analyse van deze klassieke vormen van argumentatie en een herformulering van de voorwaarden waaronder (niet)legitieme vormen van argumentatie worden gevormd.

Hannken-Illjes, Kati 2006

‘In the field – the development of reasons in criminal proceedings’. In *ARGU*, vol. 20, no. 3, pp. 309-325.

In dit artikel legt de auteur een benadering uit van het bestuderen van juridische argumentatie op basis van een etnografische methodologie door de “topische regels” te specificeren waar de deelnemers in misdaadrechtzaken gebruik van maken. De auteur betoogt dat het bestuderen van wat telt als een goede reden en hoe de argumenten gebruikt, besproken en geëvalueerd worden binnen het strafrecht, licht zou kunnen werpen op de praktijk van het vormen van feiten en komen tot besluiten.

Hoeken, Hans & L. Hustinx 2006

‘De relatieve overtuigingskracht van anekdotische en statistische evidentie: Welke rol speelt het argumentatietype’. In Hans Hoeken, Berna Hendriks en Peter Jan Schellens (Red.), *Studies in taalbeheersing 2*. Assen: Van Gorcum, pp. 98-107.

In deze bijdrage doen de auteurs verslag van een experiment waarin de relatieve overtuigingskracht van anekdotische en statistische evidentie wordt onderzocht door systematisch het argumenttype te manipuleren. Uit het experiment is gebleken dat taalgebruikers gevoelig zijn voor verschillen in argumenttype bij de evaluatie van argumenten.

Hornikx, Jos 2006

‘De overtuigingskracht van normatief sterke en normatief zwakke expert-evidentie in Nederland en Frankrijk’. In Hans Hoeken, Berna Hendriks en Peter Jan Schellens (Red.), *Studies in taalbeheersing 2*. Assen: Van Gorcum, pp. 120-131.

Dit artikel doet verslag van twee studies naar de overtuigingskracht van normatief sterke en normatief zwakke expertevidentie in Nederland en Frankrijk. Uit de eerste studie bleek dat er een klein cultuurverschil bestaat tussen Nederland en Frankrijk in de relatieve overtuigingskracht van de twee soorten expertevidenties. In de tweede studie gingen de auteurs na of dit kleine verschil aan de hoge status van de expert toe te schrijven is. Deze studie laat zien dat dat niet het geval is.

Houtlosser, Peter & Agnès van Rees (Red.) 2006

Considering Pragma-Dialectics. A festschrift for Frans H. van Eemeren on the occasion of his 60th birthday. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Deze naar aanleiding van de 60e verjaardag van Frans van Eemeren gepubliceerde bundel bevat bijdragen van 26 argumentatietheoretici over de pragma-dialectische argumentatietheorie. De bijdragen zijn van John Biro en Harvey Siegel; J. Anthony Blair; Marian Doury; Maurice A. Finocchiaro; James B. Freeman; G. Thomas Goodnight; Trudy Govier; Hans Villhelm Hansen; David Hitchcock; Scott Jacobs en Sally Jackson; Ralph H. Johnson; Fred J. Kauffeld; Manfred Kienpointner; László I. Komlósi; Erik C.W. Krabbe; Michael Leff; Ana María Vicuña en Celso López; Brigitte Mral; Daniel J. O’Keefe; Christian Plantin; Eddo Rigotti; Andrea Rocci en Sara Greco; Tatyana P. Tretyakova; Douglas Walton en David M. Godden; John Woods en David Zarefsky.

Hoven, Paul van den 2006

‘Causale connectieven in argumentatietheoretisch perspectief’. In *TvT*, jrg. 28, nr. 4, pp. 302-322.

In dit artikel betoogt de auteur dat causale connectieven mede de betekenis van een causale relatie kunnen constitueren en dat dit veelal gebeurt in het kader van de taalhandeling argumenteren. De auteur gaat vervolgens in op de relevantie van argumentatietheoretische concepten bij corpuslinguïstisch onderzoek naar een verklaring voor de distributie van causale connectieven in het Nederlands.

Hunt, Stephen K., Kevin R. Meyer & Lance R. Lippert 2006a

‘Implications of student’s cognitive styles for the development of argumentation skills’. In *AA*, vol. 42, no. 3, pp. 157-163.

In dit artikel onderzoeken de auteurs de communicatieve uitwerking van cognitieve stijlen onder studenten en de overeenkomsten en verschillen tussen instructiestrategieën en hun cognitieve stijl in argumentatie- en debatacties. De auteurs baseren hun studie op het werk van Herman Witkin. Volgens de auteurs hebben hun bevindingen implicaties voor argumentatie-instructies.

Hunt, Stephen K., Kevin R. Meyer & Lance R. Lippert 2006b

‘Missing the opportunity to advance argumentation instruction? Reply to Sellnow and Polcar’. In *AA*, vol. 42, no. 3, pp. 175-178.

In dit artikel reageren de auteurs op de commentaren die Deanna Sellnow en Leah E. Polcar gaven op hun essay. De auteurs stellen dat Polcars opvatting van argumentatie-instructie verenigbaar is met hun benadering en dat Sellnows benadering, hoewel zij de kwestie vanuit een cognitief perspectief opgevat heeft, net als die van Polcar in overeenstemming is met hun eigen benadering.

Hustinx, L.R., R. van Enschoot & H. Hoeken 2006

‘Argumentatiekwaliteit en overtuigingskracht in Elaboration Likelihood Model: Welke dimensies spelen een rol?’. In *TvT*, jrg. 28, nr. 1, pp. 39-53.

Dit artikel doet verslag van empirisch onderzoek waarin werd onderzocht of het soort argumentatie, de mate van de betrokkenheid van de ontvanger en de argumentkwaliteit op het gebied van de wenselijkheid tot een verschil in overtuigingskracht kunnen leiden. De auteurs gebruiken hierbij Petty en Cacioppo’s (1986) Elaboration Likelihood Model. De resultaten wijzen erop dat alleen de argumentkwaliteit op het gebied van de wenselijkheid invloed heeft op de attitude.

Ietcu, Isabela 2006

‘Argumentation, dialogue and conflicting moral economies in post-1989 Romania: An Argument against the trade union movement’. In *Discourse & Society*, vol. 17, no. 5, pp. 627-650.

In dit artikel analyseert de auteur een krantenartikel over de overgang in Roemenië naar een markteconomie met behulp van een analytisch kader dat bestaat uit een combinatie van kritische gespreksanalyse, de pragma-dialectische argumentatietheorie en een modaliteits-theorie. De auteur bespreekt verschillende argumentatieve drogredenen en relateert het strategisch manoeuvreren van de protagonist aan politieke strategieën en specifieke vormen van liberale gesprekken in postcommunistisch Roemenië.

Innocenti Manolescu, Beth 2006

‘A normative pragmatic perspective on appealing to emotions in argumentation’. In *ARGU*, vol. 20, no. 3, pp. 327–343.

In dit artikel bespreekt de auteur de vraag of het doen van een beroep op emoties in argumentatie legitiem kan zijn en, zo ja, wat de beste manier is om dit te analyseren en te beoordelen. De auteur betoogt dat een normatief pragmatisch perspectief een completere opvatting biedt dan alleen een pragma-dialectisch, retorisch of informeel logisch perspectief. Daarnaast stelt de auteur een aantal normen vast voor discussianten en legt ze uit waarom het in sommige gevallen toegestaan kan zijn zich te beroepen op emoties.

Irandoust, Hengameh 2006

‘The logic of critique’. In *ARGU*, vol. 20, no. 2, pp. 133–148.

In dit artikel probeert de auteur het concept van kritiek te definiëren door de eigenschappen en functies ervan toe te lichten en het van het vergelijkbare concept van beoordeling te onderscheiden. De auteur betoogt dat kritiek niet alleen op het argument maar ook op de proponent is gericht, en dat het zelfs als een argument beschouwd kan worden voor het rechtvaardigen van aannames over de positie van de proponent.

Jacobs, Scott 2006

‘Nonfallacious rhetorical strategies: Lyndon Johnson’s Daisy Ad’. In *ARGU*, vol. 20, no. 4, pp. 421–442.

In dit artikel stelt de auteur dat de traditionele concepten van een retorische strategie en een drogreden niet verenigbaar zijn. De auteur betoogt dat de normatieve pragmatiek een perspectief biedt waarin retorische strategieën de potentie hebben een constructieve bijdrage aan argumentatie te leveren en waarin drogredenen niet simpelweg schendingen van idealen zijn. Een van deze constructieve bijdrages, het ‘framen’ van zetten, wordt geïllustreerd aan de hand van Lyndon Johnsons campagnereclame uit 1964, bekend als de ‘Daisy-ad’.

Jansen, Henrike 2006

‘De reductio ad absurdum: argumentatievorm versus argumentatieschema’. In *TvT*, jrg. 28, nr. 4, pp. 289–301.

In dit artikel gaat de auteur in op de vraag hoe reductio ad absurdum-argumentatie zich verhoudt tot de pragma-dialectische classificatie van argumentatieschema’s. De auteur betoogt dat, hoewel deze argumentatievorm op pragmatische argumentatie lijkt, het daarvan onderscheiden moet worden en dat elke van de in de pragma-dialectiek onderscheiden hoofdtypen argumentatieschema’s in een reductio-vorm kan worden gebruikt. De auteur concludeert dat reductio ad absurdum-argumentatie geen argumentatieschema is.

Jeong, Allan & Gayle V. Davidson-Shivers 2006

‘The effects of gender interaction patterns on student participation in computer-supported collaborative argumentation’. In *Educational Technology Research and Development*, vol. 54, no. 6, pp. 543–568.

In dit artikel doet de auteur verslag van een studie naar responspatronen in gedachtewisselingen tussen mannen en vrouwen en de effecten hiervan op de deelname in vijf online debatten. De bevindingen lieten geen verschillen zien tussen mannen en vrouwen in het aantal geplaatste reacties. De in deze studie gehanteerde methode zou nuttig kunnen zijn

voor toekomstig onderzoek naar groepsargumentatie en het verschil in deelname tussen mannen en vrouwen.

Jovi i, Taeda 2006

‘The effectiveness of argumentative strategies’. In *ARGU*, vol. 20, no. 1, pp. 29-58.

In dit artikel analyseert de auteur de in Jovi i (2001) geïntroduceerde notie van effectiviteit van argumentatieve strategieën. De auteur bespreekt de meest relevante resultaten van theorieën gericht op redelijke discussies en theorieën gericht op overtuiging met het doel het mechanisme van argumentatieve effectiviteit toe te lichten. Tot slot wordt een procedure voorgesteld voor het beoordelen van de effectiviteit van argumentatieve strategieën.

Kimball, Robert H. 2006

‘What’s wrong with *argumentum ad baculum*? Reasons, threats, and logical norms’. In *ARGU*, vol. 20, no. 1, pp. 89-100.

In dit artikel plaatst de auteur de discussie over dreigementen in de context van de theorie over deugd, innerlijke groei, en het type sociale relaties die daarvoor het meest geschikt zijn. De auteur betoogt dat wat er over het algemeen verkeerd is aan *ad baculum*-argumentatie, onderzocht zou moeten worden in termen van de intenties, doelen en het karakter van degene die de bedreigingen uit, en de verschillen in de intentie en het doel waarvoor het dreigement geuit wordt. Op basis van de karaktereigenschappen van degenen die de bedreigingen uiten kunnen criteria geformuleerd worden voor het onderscheid tussen goedbedoelde en kwaadwillende bedreigingen.

Kloosterhuis, Harm 2006

‘De reconstructie van politieke argumentatie in rechtelijke uitspraken’. In Hans Hoeken, Berna Hendriks en Peter Jan Schellens (Red.), *Studies in taalbeheersing 2*. Assen: Van Gorcum, pp. 167-175.

In deze bijdrage gaat de auteur na waarin politieke argumentatie in rechterlijke uitspraken zich onderscheidt van typisch juridische argumentatie en welke consequenties dat onderscheid heeft voor de analyse en de beoordeling van deze argumentatie. De auteur demonstreert aan de hand van een bekend ‘politiek’ arrest van de Hoge Raad welke twee soorten politieke argumenten moeten worden onderscheiden.

Kopperschmidt, Josef (Red.) 2006

Die neue Rhetoric – Studien zu Chaim Perelman. Paderborn: Wilhelm Fink Verlag.

Deze bundel bevat artikelen over de nieuwe retorica van Chaim Perelman. De bijdragen aan deze bundel zijn van Ruth Amossy, Alberto Damiani, Marc Dominicy, Frans H. van Eemeren, Ekkehard Eggs, Manfred Kienpointner, Josef Kopperschmidt, Michel Meyer, Christian Plantin, Helmut Schanze en Thomas M. Seibert.

Krabbe, Erik C.W. 2006

‘Niets dan bezwaren!’ In Hans Hoeken, Berna Hendriks en Peter Jan Schellens (Red.), *Studies in taalbeheersing 2*. Assen: Van Gorcum, pp. 176-187.

In deze bijdrage bespreekt de auteur vanuit een dialectisch perspectief twee drogredenen die met het maken van bezwaren te maken hebben. De auteur bepaalt de positie van bezwaren in dialoogprofielen en maakt een onderscheid tussen milde en sterke bezwaren. De

auteur licht de anatomie van sterke bezwaren toe en schetst de dialectische procedure met betrekking tot deze bezwaren.

Laar, Jan Albert van 2006a

‘Strategisch manoeuvreren door de geloofwaardigheid van de betoger aan te vallen’. In Hans Hoeken, Berna Hendriks en Peter Jan Schellens (Red.), *Studies in taalbeheersing 2*. Assen: Van Gorcum, pp. 188–199.

In deze bijdrage bespreekt de auteur het persoonlijk aanvallen van een betoger door erop te wijzen dat zijn standpunt niet strookt met zijn gedrag, als een vorm van strategisch manoeuvreren. De auteur bespreekt vervolgens de deugdelijkheidsvoorwaarden voor deze vorm van strategisch manoeuvreren.

Laar, Jan Albert van 2006b

‘Don’t say that!’. In *ARGU*, vol. 20, no. 4, pp. 495–510.

In deze bijdrage aan het themanummer analyseert de auteur een vorm van strategisch manoeuvreren in de confrontatiefase: een discussiant beschuldigt de andere discussiant ervan een standpunt naar voren te brengen dat sociaal schadelijke gevolgen heeft. De auteur gaat na wanneer deze vorm van strategisch manoeuvreren als deugdelijk mag worden beschouwd en welke voorwaarden nodig zijn om dat te kunnen vaststellen.

Lee, Michael J. 2006

‘The Populist Chameleon: The People’s Party, Huey Long, George Wallace, and the populist argumentative frame’. In *Quarterly Journal of Speech*, vol. 92, no. 4, pp. 355–378.

In dit artikel betoogt de auteur dat er een stijlform gevonden kan worden in de gecompliceerde geschiedenis van de populistische retoriek – door de auteur ‘populist argumentative frame’ genoemd – waarmee een deugzaam mens ten opzichte van een machtige vijand kan worden gepositioneerd en waarmee minachting geuit kan worden ten aanzien van traditionele vormen van democratisch overleg en republikeinse vertegenwoordiging. Deze thema’s worden getraceerd aan de hand van de retoriek van de *People’s Party*, Huey Long, en George Wallace.

Lessl, Thomas M. 2006

AA, vol. 42, no. 4, pp. 223–224.

Bespreking van Maurice A. Finocchiaro (2005), *Arguments about arguments: systematic, critical and historical essays in logical theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Llewellyn, Nick 2006

‘Arguing against absent arguables: Organizing audience participation in political discourse’. In *Discourse Studies*, vol. 8, no. 5, pp. 603–625.

In dit artikel gaat de auteur na hoe mensen argumenteren in situaties waarbij een directe interactie is uitgesloten. Hij beschrijft hoe sprekers in zulke sociale situaties hun taalgebruik aanpassen om argumentatieve tegenreacties en series van actie-reactieparen te construeren.

Manuti, Amelia, Michela Cortini & Giuseppe Mininni 2006

‘Rhetorical argumentation in Italian academic discourse’. In *ARGU*, vol. 20, no. 1, pp. 101–124.

Dit artikel doet verslag van een kritische gespreksanalyse en een diatekstuele analyse van twee voorbeelden van Italiaanse academische dialogen: de brieven van academische kandidaten om hoofd van de universiteit te worden en de inaugurele toespraken van deze hoofden aan het begin van het academische jaar. De resultaten wijzen uit dat in beide typen teksten, ondanks de verschillende doelen, gebruik gemaakt wordt van vergelijkbare discursieve en retorische strategieën.

Marashi, Emad & John P. Davis 2006

'An argumentation-based method for managing complex issues in design of infrastructural systems'. In *Reliability Engineering & System Safety*, vol. 91, no. 12, pp. 1535-1545.

In dit artikel presenteren de auteurs een methode gebaseerd op onderhandelen en argumenteren die kan helpen bij het oplossen van ingewikkelde kwesties in het ontwerpen van systemen voor infrastructuur. Er wordt gebruik gemaakt van een procesmatige benadering om bewijsmateriaal voor de prestatie en de betrouwbaarheid van het systeem te verzamelen en te verspreiden.

Mason, Lucia & Fabio Scirica 2006

'Prediction of students' argumentation skills about controversial topics by epistemological understanding'. In *Learning and Instruction*, vol. 16, no. 5, pp. 492-509.

Dit artikel doet verslag van een empirische studie naar de bijdrage die een algemeen epistemologisch begrip kan leveren aan de argumentatievaardigheden van groep 8- leerlingen, na het controleren van hun kennis over en interesse in een onderwerp. Uit de studie bleek dat deze vorm van begrip een belangrijke voorspellende factor vormt voor de beheersing van de drie argumentatieve vaardigheden: het produceren van argumenten, tegenargumenten en weerleggingen.

Mohammed, Dima 2006

ARGU, vol. 20, no. 4, pp. 443-445

Commentaar op Scott Jacobs 'Nonfallacious rhetorical strategies: Lyndon Johnson's Daisy Ad'.

Moor, Aldo de & Mark Aakhus 2006

'Argumentation support: From technologies to tools'. In *Communications of the ACM*, vol. 49, no. 3, pp. 93-98.

In dit artikel gaan de auteurs na hoe informatietechnologieën die de argumentatieve praktijk van een bepaalde gemeenschap ondersteunen kunnen worden geselecteerd en ontworpen. De auteurs ontwerpen een diagnostische methode waarmee het ontwerp van het traditionele 'Computer Supported Cooperative Work' door middel van argumentatietheorie op systematische wijze kan worden uitgebreid.

Pascual, Esther 2006

'Questions in legal monologues: Fictive interaction as argumentative strategy in a murder trial'. In *Text & Talk*, vol. 26, no. 3, pp. 383-402.

In dit artikel gaat de auteur er van uit dat de communicatie binnen een typisch westerse rechtszitting uit een impliciete dialoog bestaat en richt zij zich op vier van de nog nauwelijks bestudeerde fictieve vragen die in een juridische monoloog worden behandeld. De auteur

betoogt dat deze vragen een interactionele structuur geven aan de onderliggende dialoog en toont aan dat fictieve interactie een effectieve argumentatieve strategie kan zijn.

Phillips, Kendall R. 2006

‘Rhetorical maneuvers: Subjectivity, power, and resistance’. In *PhRh*, vol. 39, no. 4, pp. 310–332.

In dit artikel bespreekt de auteur de kunst van de ‘retorische manoeuvre’ die gedefinieerd wordt als een tactiek voor het geven van toespraken. Deze tactiek komt erop neer dat de spreker zijn echte ‘subject’-positie ontkent en een andere aanneemt. De auteur bespreekt de voordelen en tekortkomingen van deze manoeuvre.

Pickering, Barbara A. 2006

‘The American democracy project at work: Engaging citizens in argumentation’. In *AA*, vol. 42, no. 4, pp. 216–222.

Dit artikel doet verslag van een studie die gebaseerd is op de bevindingen van een ‘DebateWatch’ in 2004 waarin werd vastgesteld of Amerikaanse tv-kijkers presidentiële campagne-debatten waarderen, of de debatten de attitudes van kijkers jegens de kandidaten beïnvloeden en of een DebateWatch de stemintentie van kijkers beïnvloedt. De auteurs stellen een aantal manieren voor waarop een dergelijk evenement gebruikt kan worden om een gemeenschap bij het proces te betrekken en het begrip van argumentatie en debatteren te verhogen.

Pigozzi, Gabriella 2006

‘Belief merging and the discursive dilemma: An argument-based account to paradoxes of judgment aggregation’. In *Synthese*, vol. 152, no. 2, pp. 285–298.

In dit artikel bespreekt de auteur een probleem dat bekend staat als het *discursive dilemma*: een situatie waarin een meerderheidsstemming toegepast op proposities zoals premissen een andere uitslag oplevert dan een stemming toegepast op proposities die een conclusie vormen. De auteur introduceert een nieuwe procedure geïnspireerd op een operator die gedefinieerd is binnen de kunstmatige intelligentie.

Plug, H. José 2006

‘Ad hominem-argumentatie in parlementaire debatten’. In Hans Hoeken, Berna Hendriks en Peter Jan Schellens (Red.), *Studies in taalbeheersing 2*. Assen: Van Gorcum, pp. 263–273.

In deze bijdrage onderzoekt de auteur met behulp van het begrip van strategisch manoeuvreren of en op welke manier politici proberen te voorkomen dat hun discussiebijdrage wordt bekritiseerd wanneer zij in een parlementair debat hun opponent persoonlijk aanvalen. De auteur gaat na in hoeverre institutionele kenmerken van het Nederlandse parlementaire debat van invloed zijn op de manier waarop politici persoonlijke aanvallen naar voren brengen.

Polcar, Leah E. 2006

‘From dialectical theory to reflective practice: Response to Hunt, Meyer, and Lippert’. In *AA*, vol. 42, no. 3, pp. 169–174.

In dit artikel reageert de auteur op een artikel van Hunt, Meyer en Lippert waarin de drie auteurs de communicatieve manifestaties van cognitieve stijlen onder studenten bestuderen. De auteur beoordeelt hun opvatting van argumentatie als abstract en onpersoonlijk

en vindt dat zij het argument als product beschouwen. Zij betoogt dat de beheersing van het naar voren brengen en beoordelen van argumentatie de volgende vaardigheden vereist: iemand moet goed kunnen redeneren en de relaties tussen argumenten en standpunten kunnen herkennen.

Reed, Chris 2006

‘Representing dialogic argumentation’. In *Knowledge-Based Systems*, vol. 19, no. 1, pp. 22–31.

In dit artikel vergelijkt de auteur twee dialoogbenaderingen afkomstig uit twee verschillende vakgebieden: de descriptief normatieve benadering van de toegepaste filosofie en de formele toegepaste benadering van de computerwetenschappen. De auteur gaat in op de gelijkennissen tussen de twee benaderingen en ontwikkelt een middel voor het verwerken van dialogische argumentatie in een gebruikelijk formaat dat gebruik maakt van op XML-gebaseerde taal.

Rees, M. Agnès van 2006a

‘Strategic maneuvering with dissociation’. In *ARGU*, vol. 20, no. 4, pp. 473–487.

In dit artikel gaat de auteur in op de mogelijkheden voor strategisch manoeuvreren door middel van dissociatie. De auteur beschrijft hoe dissociatie kan worden ingezet om de kritische redelijkheid en retorische doeltreffendheid te bevorderen in de vier argumentatiefasen van een kritische discussie.

Rees, M. Agnès van 2006b

‘Dialectische normering van dissociatie’. In Hans Hoeken, Berna Hendriks en Peter Jan Schellens (Red.), *Studies in taalbeheersing 2*. Assen: Van Gorcum, pp. 274–284.

In deze bijdrage gaat de auteur na onder welke omstandigheden het gebruik van dissociatie in een kritische discussie dialectisch deugdelijk is. De auteur zet eerst uiteen met behulp van welke taalhandelingen dissociatie tot stand kan worden gebracht en vervolgens gaat ze na onder welke voorwaarden de uitvoering van deze taalhandelingen als deugdelijk kan worden beschouwd in het licht van de regels van een kritische discussie.

Reznitskaya, Alina & Richard C. Anderson 2006

‘Analyzing argumentation in rich, natural contexts’. In *IL*, vol. 26, no. 2, pp. 175–198.

In dit artikel presenteren de auteurs de theoretische en methodologische aspecten van onderzoek naar de ontwikkeling van argumentatief taalgebruik bij leerlingen van de basisschool. De auteurs presenteren een theoretisch kader waarin de psychologische mechanismen verantwoordelijk voor de verwerving en overdracht van argumentatief taalgebruik worden gespecificeerd.

Richardson, John E. & Albert Atkin 2006

‘You’re being unreasonable’: Prior and passing theories of critical discussion’. In *ARGU*, vol. 20, no. 2, pp. 149–166.

In dit artikel bieden de auteurs een theorie van communicatieve interactie als aanvulling op de benadering van strategisch manoeuvreren zoals die is ontwikkeld door Van Eemeren en Houtlosser. In hun benadering gaan de auteurs na hoe een verschil van mening opgelost kan worden door zowel aan de dialectische redelijkheidsverplichtingen als aan de retorische ambities naar argumentatief succes tegemoet te komen. De auteurs richten zich in het bij-

zonder op de pragma-dialectische regels voor een kritische discussie, strategisch manoeuvreren en drogredelijk redeneren.

Rigotti, Edo 2006

'Relevance of context-bound *loci* to topical potential in the argumentation stage'. In *ARGU*, vol. 20, no. 2, pp. 519-540.

In dit artikel bouwt de auteur voort op de stelling van Van Eemeren en Houtlosser dat een discussiant voordelig gebruik maakt van vindplaatsen (*loci*) in een strategische manoeuvre. Hij stelt een versie van de 'topica' voor waarin drie aspecten benadrukt worden. Dit zijn de sterke synergie van de *topische* en *endoxische* componenten in de opbouw van argumentatie, het gebruik van de *topica* in de analyse en beoordeling van argumenten, en de heuristische functie van de *topica* in het productieproces.

Ritola, Juho 2006

'Yet another run around the circle'. In *ARGU*, vol. 20, no. 2, pp. 237-244.

In dit artikel bespreekt de auteur een recente bewering van D.A. Truncellito dat men een onderscheid moet maken tussen logische en retorische drogredenen. De auteur betoogt dat dit onderscheid niet aanvaardbaar is en suggereert dat geldigheid geen voldoende criterium is voor een cirkelredenering.

Rocci, Andrea 2006

ARGU, vol. 20, no. 4, pp. 511-517.

Commentaar op J. A. van Laar 'Don't say that!'

Rowe, Glenn, Fabrizio Macagno, Chris Reed & Douglas Walton 2006

'Araucaria as a tool for diagramming arguments in teaching and studying philosophy'. In *Teaching Philosophy*, vol. 29, no. 2, pp. 111-124.

In dit artikel legt de auteur uit hoe men een gratis op internet te verkrijgen computerprogramma voor 'argumentdiagramming' kan gebruiken om kritisch denken in de klas te verbeteren. De auteurs presenteren een aantal voorbeelden samen met de bevindingen van een experiment waarin de bruikbaarheid van dit systeem voor een aantal universiteitsstudenten werd getest.

Rowland, Robert C. 2006

'Campaign argument and the liberal public sphere: A case study of the process of developing messages in a congressional campaign'. In *AA*, vol. 42, no. 4, pp. 206-215.

In dit artikel maakt de auteur gebruik van een voorbeeld van een campagne om de manier van redeneren binnen de publieke sfeer te onderzoeken. Met behulp van 'de theorie van de publieke sfeer' test de auteur de kwaliteit van publieke discussies over immigratie en terrorisme tijdens de campagne van congreslid Dennis Moore in 2004. De auteur betoogt dat 'de liberale publieke sfeer' ondanks bepaalde tekortkomingen in de campagne en de mediadekking van de kwesties, zijn publiek toch goed inlicht.

Rubinelli, Sara 2006a

'The Ancient argumentative game: τόποι and *loci* in action'. In *ARGU*, vol. 20, no. 3, pp. 253-272.

In dit artikel geeft de auteur een uitleg van de argumentatieve strategieën die bekend staan als topoi. Zij bespreekt en vergelijkt vier typen topoi ter inspiratie voor historische reconstructies van het topoisysteem van Aristoteles en voor moderne theorievorming van argumentatie waarin de topoi nog altijd volop in de aandacht staan.

Rubinelli, Sara 2006b

ARGU, vol. 20, no. 4, pp. 489-493.

Commentaar op M.A. van Rees 'Strategic maneuvering with dissociation'.

Rubinelli, Sara & Peter J. Schulz 2006

"'Let me tell you why!'. When argumentation in doctor-patient interaction makes a difference'. In *ARGU*, vol. 20, no. 3, pp. 353-375.

In dit artikel gaan de auteurs in op de aard, het gebruik en de voordelen van argumentatie in de communicatie tussen arts en patiënt. De auteurs zijn van mening dat een arts argumentatie kan gebruiken als middel om het besluitvormingsproces te bevorderen, maar ook om de institutionele relatie tussen de arts en de patiënt te behouden.

Rubinelli, Sara, Kent Nakamoto, Peter J. Schulz & Luis de Saussure 2006

'What are we to think about direct-to-consumer advertising? A case-study in the field of misinterpreted argumentation'. In *Studies in Communication Sciences*, vol. 6, no. 2, pp. 337-348.

Dit artikel doet verslag van een pilotstudy waarin is nagegaan of consumentenadvertenties voor geneesmiddelen informatie bevatten die is weergegeven in een misleidende argumentatiestructuur. De auteurs maken hierbij gebruik van perspectieven uit de argumentatietheorie en het marketingonderzoek om vast te stellen of de doelgroep de argumentatie als argumentatief opvat, en zo ja, welke expliciete en impliciete elementen van de argumentatie de basis vormen voor de conclusies die de doelgroep trekt.

Schellens, Peter Jan 2006

'Bij vlagen loepzuiver': Over argumentatie en stijl in betogende teksten'. In *TvT*, jrg. 28, nr. 4, pp. 346-360.

Dit artikel is een verkorte versie van de oratie die de auteur op 19 mei 2006 hield bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar van Taalbeheersing van het Nederlands aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In het eerste gedeelte van het artikel gaat de auteur in op het lopend onderzoek naar de evaluatiecriteria bij de beoordeling van verschillende soorten teksten en in het tweede deel bespreekt hij het recente onderzoek naar 'taalintensiteit'. Volgens gaat hij in op wat deze onderzoeken voor het vak taalbeheersing betekenen.

Schilperoord, Joost 2006

TvT, jrg. 28, nr. 3, pp. 265-271.

Bespreking van Renske van Enschoot (2006), *Retoriek in reclame; waardering voor schema's en tropen in tekst en beeld*. Dissertatie Faculteit Letteren, Katholieke Universiteit Nijmegen.

Schulz, Peter J. 2006

ARGU, vol. 20, no. 4, pp. 467-471.

Commentaar op Christopher W. Tindale 'Constrained maneuvering: Rhetoric as a rational enterprise'.

Scofield, R. G. 2006

'The economic, political, strategic, and rhetorical uses of simple constructive dilemma in legal argument'. In *ARGU*, vol. 20, no. 1, pp. 1-14.

In dit artikel betoogt de auteur dat het eenvoudige constructieve dilemma onder relatieve omstandigheden van onzekerheid een waardevolle argumentatievorm is. De auteur gaat in op het strategische, politieke, retorische en vooral economische nut van het eenvoudige constructieve dilemma voor advocaten en rechters.

Sellnow, Deanna 2006

'Moving the debate about argumentation pedagogy to the next level: Response to Hunt, Meyer, and Lippert'. In *AA*, vol. 42, no. 3, pp. 164-168.

In dit artikel reageert de auteur op een artikel van Hunt, Meyer en Lippert waarin deze auteurs ingaan op de communicatieve manifestaties van cognitieve stijlen van studenten. Sellnow bekritiseert deze auteurs omdat ze het doen lijken alsof Toulmins model daarbij niet meer bruikbaar is. Een tweede kritiekpunt is dat er meerdere modellen van leerstijlen bestaan, waarvan geen enkele als superieur wordt beschouwd.

Sherry, David 2006

'Formal logic for informal logicians'. In *IL*, vol. 26, no. 2, pp. 199-220.

In dit artikel introduceert de auteur het zogeheten PL-systeem (propositional logic minus the funny business) dat gebaseerd is op het idee dat paradigmatisch geldige argumentatievormen het gevolg zijn van rechtvaardigend en verklarend taalgebruik. De auteur betoogt dat het PL-systeem de uit de klassieke logica stammende contra-intuïtieve resultaten kan helpen voorkomen.

Simon, Shirley, Sibel Erduran & Jonathan Osborne 2006

'Learning to teach argumentation: Research and development in the science classroom'. In *International Journal of Science Education*, vol. 28, no. 2-3, pp. 235-260.

Dit artikel doet verslag van een empirische studie naar argumentatie-instructie in lessen over wetenschap op middelbare scholen. Om de kwaliteit van lerarenargumentatie te kunnen beoordelen ontwikkelen de auteurs een analytisch middel gebaseerd op Toulmins argumentpatroon en passen ze dit middel toe op transcripties van de lessen.

Spooren, Wilbert 2006

TvT, jrg. 28, nr. 4, pp. 373-377.

Bespreking van J.M.A. Hornikx (2006), *Cultural differences in the persuasiveness of evidence types in France and the Netherlands*. Proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen.

Taboada, Maite 2006

'Discourse markers as signals (or not) of rhetorical relations'. In *Journal of Pragmatics*, vol. 38, no. 4, 567-592.

Dit artikel doet verslag van twee corpusstudies waarin wordt nagegaan of de aanwezigheid van 'discourse markers' bepaalde retorische relaties signaleert. Uit de studies is gebleken dat een groot aantal relaties niet gemarkeerd wordt en dat er geslachtsfactoren zijn die kunnen bepalen welke relaties gemarkeerd worden en welke niet.

Talisie, Robert & Scott F. Aikin 2006

‘Two forms of the Straw Man’. In *ARGU*, vol. 20, no. 3, pp. 345–352.

In dit artikel geven de auteurs een analyse van een nieuwe vorm van de drogreden van de Straw Man, namelijk de selectievorm. Ze gaan vervolgens in op de implicaties van de overheersing van deze drogreden in het politieke discours.

Tindale, Christopher W. 2006

‘Constrained maneuvering: Rhetoric as a rational enterprise’. In *ARGU*, vol. 20, no. 4, pp. 447–466.

In deze bijdrage aan het themanummer bespreekt de auteur de manieren waarop hedendaagse modellen van argumentatie de retorica hebben geïntegreerd. De auteur gaat voornamelijk in op de grondgedachte achter het project van strategisch manoeuvreren en de rol van retorica binnen dit project en vergelijkt deze benadering met zijn eigen poging.

Vorobj, Max 2006

A theory of argument. Cambridge: Cambridge University Press

In dit leerboek stelt de auteur een nieuwe benadering van argumentinterpretatie en beoordeling voor. In deel 1 ontwikkelt hij een relativistische opvatting van de overtuigingskracht van argumentatie die ruimte geeft aan rationele geschillen. In deel 2 biedt hij een uitvoerige en strenge opvatting van ‘argumentdiagramming’ aan en stelt een nieuwe techniek voor voor het grafisch opnemen van geschillen met deskundige aanspraken.

Walton, Douglas 2006a

Fundamentals of critical argumentation. Cambridge: Cambridge University Press.

In dit leerboek introduceert de auteur de basismiddelen voor het identificeren, analyseren en beoordelen van gewone argumenten voor beginners. In het boek analyseert de auteur voorbeelden van controversiële juridische, politieke en ethische argumenten en laat zien hoe gewone argumenten redelijk kunnen zijn onder de juiste dialoogcondities door gebruik te maken van kritische vragen.

Walton, Douglas 2006b

‘Poisoning the well’. In *ARGU*, vol. 20, no. 3, pp. 273–307.

In dit artikel analyseert de auteur ‘poisoning the well’ als een tactiek om een tegenpartij tot zwijgen te brengen over een onderwerp waarover beide partijen afgesproken hebben te spreken. De auteur betoogt dat deze tactiek een speciale vorm is van een strategische aanval die gebruikt kan worden door een discussiant in de argumentatiefase van een discussie om te voorkomen dat de tegenpartij argumenten ter verdediging van zijn standpunt naar voren brengt.

Walton, Douglas 2006c

‘Argument from appearance: A new argumentation scheme’. In *Logique et Analyse*, vol. 49, no. 195, pp. 319–340.

In dit artikel laat de auteur zien hoe twee ‘*defeasible*’ vormen van argumentatie van belang kunnen zijn bij het analyseren en beoordelen van juridisch bewijsmateriaal in kunstmatige intelligentie. De auteur bespreekt ‘*defeasible*’ argumentatieschema’s van deze argumentatievormen en past deze schema’s toe op voorbeelden van redeneringen waardoor een conclusie uit waarnemingsdata wordt getrokken.

Walton, Douglas 2006d

‘How to make and defend a proposal in a deliberation dialogue’. In *Artificial Intelligence and Law*, vol. 14, no. 3, pp. 177-239.

In dit artikel laat de auteur zien hoe middelen die in de argumentatietheorie en de kunstmatige intelligentie zijn ontwikkeld toegepast kunnen worden bij het ontwikkelen van een nieuwe dialectische analyse van taalhandelingen waarmee een voorstel wordt gedaan tijdens een overlegdialoog. De auteur specificeert de normatieve eis voor een goed voorstel, de eisen die aan de reacties op een voorstel gesteld worden en de eis om het voorstel te verdedigen.

Walton, Douglas 2006e

‘Examination dialogue: An argumentation framework for critically questioning an expert opinion’. In *Journal of Pragmatics*, vol. 38, no. 5, pp. 745-777.

In dit artikel biedt de auteur een analyse van de zogeheten ‘examination dialogue’. De auteur bestudeert voorbeelden van dit type dialoog zoals kritiek op religie, filosofische teksten en juridische onderzoeken.

Walton, Douglas 2006f

‘Epistemic and dialectical models of begging the question’. In *Synthese*, vol. 152, no. 2, pp. 237-284.

In dit artikel bespreekt de auteur de kloof tussen de twee tegenstrijdige hypothesen in de literatuur over de drogreden van de cirkelredenering: de epistemische hypothese en de dialectische hypothese. De auteur betoogt dat de beste manier om dit probleem op te lossen is beide hypothesen zodanig te formuleren dat ze verenigbaar worden.

Walton, Douglas 2006g

‘Using conversation policies to solve problems of ambiguity in argumentation and Artificial Intelligence’. In *Pragmatics and Cognition*, vol. 14, no. 1, pp. 3-36.

In dit artikel draagt de auteur bij aan recent onderzoek naar het ambiguïteitsprobleem in twee vakgebieden: argumentatie en computerisering. De auteur betoogt dat de twee problemen opgelost kunnen worden door middel van het zogeheten ‘semantic web’.

Walton, Douglas & Fabrizio Macagno 2006

‘Common knowledge in argumentation’. In *Studies in Communication Sciences*, vol. 6, no. 1, pp. 3-26.

In dit artikel betogen de auteurs dat gemeenschappelijke kennis het beste geanalyseerd kan worden met behulp van een dialoogmodel van argumentatie waarin deze kennis gedefinieerd wordt in verband met de gemeenschappelijke verbondenheden van de twee deelnemers. De auteurs stellen dat argumenten die premissen bevatten die gebaseerd zijn op gemeenschappelijke kennis bestudeerd kunnen worden met behulp van inzichten over argumentatieschema’s.

Walton, Douglas & Burkhard Schafer 2006

‘Arthur, George and the mystery of the missing motive: Towards a theory of evidentiary reasoning about motives’. In *International Commentary on Evidence*, vol. 4, no. 2, pp. 1-47. In dit artikel gebruiken de auteurs concepten uit de argumentatietheorie en het kunstmatige

intelligentieonderzoek om de structuur van redeneringen te analyseren die gebaseerd zijn op motieven in fictieve en echte misdaadonderzoeken en rechtszaken. De auteurs gaan in op de voordelen van hun analyse voor dit type redeneringen.

Weigand, Edda 2006

‘Argumentation: The mixed game’. In *ARGU*, vol. 20, no. 1, pp. 59–87.

In dit artikel introduceert de auteur een nieuw model van argumentatie, het zogenoemde Mixed Game Model, waarin argumentatieve bekwaamheid en prestaties niet onderscheiden worden. De auteur beschrijft het model en laat aan de hand van voorbeelden zien hoe het werkt.

Weinstein, Mark 2006

‘Three naturalistic accounts of the epistemology of argument’. In *IL*, vol. 26, no. 1, pp. 63–89.

In dit artikel bespreekt de auteur verschillende epistemische benaderingen van argumentatie: zijn eigen benadering en die van J. Freeman en R. Pinto. De auteur stelt dat alledrie de benaderingen naturalistisch van aard zijn maar dat elke benadering verschilt in de manier waarop de praktijk beschreven wordt en wat betreft het type praktijken dat gebruikt wordt als basis voor epistemologisch succes.

Weinstock, Michael P 2006

‘Psychological research and the epistemological approach to argumentation’. In *IL*, vol. 26, no. 1, pp. 103–120.

In dit artikel geeft de auteur een kritische analyse van empirisch onderzoek naar de relatie tussen epistemologisch begrip van drie aspecten van argumentatie: de opbouw van argumentatie, het vaststellen van informele drogredenen en de neiging tot verklaring en bewijs.

Zarefsky, David 2006

‘Strategic maneuvering through persuasive definitions: Implications for dialectic and rhetoric’. In *ARGU*, vol. 20, no. 4, pp. 399–416.

In deze bijdrage aan dit themanummer bespreekt de auteur de manier waarop overtuigende definities functioneren door een analyse te geven van het gebruik van de term “oorlog” in het Amerikaanse politieke discours na de terroristische aanvallen van 11 september, 2001. De auteur maakt hierbij onderscheid tussen strategisch manoeuvreren in een dialectische context en strategisch manoeuvreren in een retorische context en gaat vervolgens in op de gevolgen van beide analyses.

Zompetti, J.P. 2006a

‘The value of *topoi*’. In *ARGU*, vol. 20, no. 1, pp. 15–28.

In dit artikel beweert de auteur dat ondanks Vancils stelling dat *topoi* verwaarloosd zijn in argumentatietheorie ze een belangrijke rol in hedendaagse argumentatietheorie moeten hebben. De auteur noemt vier belangrijke gebieden waar *topoi* essentiële middelen voor argumentatie (kunnen) zijn. Zowel leraren als studenten kunnen, volgens de auteur, profiteren van een herontdekking van *topoi*.

Signaleringen

Antoine Braet (2007). *De anatomie van overtuigingskracht. Verzamelde lessen over klassieke en moderne toespraken (en enkele andere wervende genres)*. Leiden: Stichting Neerlandistiek Leiden. ISBN 9789078531036. Prijs € 25,00. (220 pp.).

Ter gelegenheid van de afsluiting van zijn loopbaan aan de Universiteit van Leiden bundelde Antoine Braet tien van zijn retorische analyses in *De anatomie van overtuigingskracht. Verzamelde lessen over klassieke en moderne toespraken (en enkele andere wervende genres)*. De titel van dit werk verwijst naar de volgende bewering van Quintilianus over persuasiemiddelen: 'Toch dient al het andere [zoals het onderhouden en het emoties bespelen], dat in een meer vloeiende taalstroom neerdaalt, slechts tot hulp en verfraaiing van de argumenten, en verleent het deze spieren waaruit de zaak eigenlijk bestaat, het omhulsel van een fraai lichaam'. Met zijn gebundelde lessen laat Braet zien hoe de 'lichamen' van klassieke en moderne betogen tot op het bot geanalyseerd moeten worden op basis van de klassieke retorica.

Zo behandelt Braet in de eerste twee hoofdstukken (oorspronkelijk artikelen uit 1975 en 1978) de (her)introdactie van klassieke retorische inzichten in het taalvaardigheidsonderwijs Nederlands in de bovenbouw havo-vwo. In hoofdstuk 1 geeft hij aan dat zo'n introductie nodig is (bij het onderdeel begrijpend lezen wordt er voorbij gegaan aan een kritische evaluatie van

teksten) en hoe die introductie kan worden verwezenlijkt (door meer aandacht te besteden aan publiek, schrijver en onderwerp). In hoofdstuk 2 bespreekt Braet juist inhoudelijk de klassieke retorische inzichten die in het voortgezet onderwijs verwerkt zouden moeten worden.

In hoofdstuk 3 (een artikel uit 1986) laat Braet 'een heel ander toepassingsterrein' (p.7) van de klassieke retorica zien: de klassieke retorica als apparaat om moderne toespraken te analyseren. Braet past hierbij de klassieke statusleer toe op een pr-toespraak van Shell uit de jaren '70. Ook in hoofdstuk 4, 7, 9 en 10 (een lezing uit 1992 en artikelen uit 2003, 2006 en 2007) komen moderne toespraken aan bod zoals Braets eigen opiniestuk (geschreven als voorzitter van de CVEN), een regeringsverklaring van premier Balkenende en de Lewinsky-speech van voormalig president Clinton. Het verschil tussen de gepresenteerde analyses is dat Braet zich in hoofdstuk 3, 4 en 7 tot een retorische analyse beperkt, terwijl hij in hoofdstuk 9 en 10 ook de toespraken beoordeelt. Braet bedient zich in zijn analyses niet alleen van de statusleer, maar ook van bijvoorbeeld de retorische inzichten van Aristoteles.

Naast analyses van moderne toespraken zijn analyses van klassieke betogen in de bundel opgenomen. In hoofdstuk 5 en 8 (artikelen uit 1993 en 2006) analyseert Braet Cicero's *Pro Milone* en Lysias' *Invaliderede*. Aan de hand Cicero's rede introdu-

ceert hij een belangrijk onderscheid tussen twee soorten retorische analyses: de argumentatieanalyse en de persuasieanalyse. Bij de analyse van de rede van Lysias gaat Braet na of deze als een fictief reclamebetoog mag worden gezien.

In hoofdstuk 6 (een artikel uit 2001) komen we ten slotte de ‘wervende genres’ tegen waarnaar de subtitel van de bundel verwijst. In dit hoofdstuk, dat een beknopte versie van Braets oratietekst is, analyseert Braet het gebruik van anekdoten in betogen als reclameteksten en oorlogspropaganda. Hij verdedigt op basis van zijn retorische analyses dat amplificatie in anekdoten goed samen kan gaan met argumentatie.

De oplettende lezer zal opgemerkt hebben dat Braet de artikelen in zijn bundel chronologisch heeft gepresenteerd. De opvolgende hoofdstukken komen daardoor qua onderwerp niet altijd overeen. Voor de lezer hoeft dit echter geen probleem te vormen, aangezien elk hoofdstuk een eigen inleiding en conclusie heeft. In principe zijn de hoofdstukken dus ook los van elkaar te lezen. Als de lezer de bundel wel van kaft tot kaft doorneemt, zou hij – zoals Braet zelf al in zijn voorwoord opmerkt – hinder kunnen ondervinden door herhaling in de artikelen en tevens sneller kleine slordigheden kunnen opmerken (zo wordt in hoofdstuk 9 gesteld dat Aristoteles’ *Rhetorica* ‘mogelijk het oudste handboek over de retorica dat is overgeleverd’ is (p.151), terwijl we in het hoofdstuk daarvoor hebben kunnen lezen dat de *Rhetorica ad Alexandrum* eerder is verschenen). Dit doet echter niets af aan het feit dat Braet in zijn hoofdstukken de verscheidene toepassingsmogelijkheden van de klassieke retorica op een zeer toegankelijke manier presenteert.

Roosmaryn Pilgram

Braet, A. (2007) *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende*. Den Haag: Sdu Uitgevers. ISBN: 9789012119566. Prijs: € 29,95. (203 pp.)

Antoine Braet (1942) heeft zijn carrière aan de Universiteit Leiden – naar goed retorisch gebruik – met een drieslag uitgeluid: *Redelijkheid van de klassieke retorica*, *De Anatomie van overtuigingskracht* en *Retorische kritiek*. *Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende*. In dit laatste boek brengt Braet zijn inzichten in de klassieke retorica en moderne argumentatietheorie samen. De voormalig universitaire hoofddocent Taalbeheersing aan de Universiteit Leiden (1976–2007) en bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van de retorica aan de Universiteit van Amsterdam (2000–2005) bespreekt alle klassieke overtuigingsmiddelen, geïllustreerd met voorbeelden uit heden en verleden. Van Cicero’s beroemde pleitrede ‘voor Milo’ tot Rita Verdonk’s kamerdebat over de Nederlandse nationaliteit van Ayaan Hirsi Ali. Ook presenteert hij een model dat houvast biedt bij de beoordeling van deze overtuigingsmiddelen.

Braet neemt in *Retorische kritiek* de klassieke retorica als basis. Braet definieert retoriek als neutrale term voor alle overtuigingsmiddelen die sprekers en schrijvers ter beschikking staan om hun voordrachten of teksten doel- en publiekgericht te maken. De overtuigingsmiddelen concretiseert de schrijver met voorbeelden uit publieke betogen. Zijn aandacht gaat vooral uit naar ‘de klassieken’: gerechtelijke pleidooien, politieke redes en gelegenheidstoespraken, maar ook moderne genres als advertentie- en folderteksten, opiniestukken en wetenschappelijke betogen komen aan de orde. Doel van het boek is het vermogen van de lezer te vergroten om een oordeel te vellen over de overtuigingskracht van een betoog gezien vanuit de optiek van het reële publiek. Weet de protagonist de aandacht van de doelgroep te wekken en de boodschap

begrijpelijk en aanvaardbaar te presenteren?

De kern van het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel bespreekt de auteur de vormen van retoriek waarover een spreker of schrijver kan beschikken. Aan de hand van de kennis van de overtuigingsmiddelen kan een tekst retorisch geanalyseerd worden. Braet besteedt uitgebreid aandacht aan de retoriek van de inhoud: aan argumentatie (*logos*) maar ook aan andere niet-argumentatieve middelen zoals inleidende en afsluitende opmerkingen, relevante achtergrondinformatie en de irrationele overtuigingsmiddelen *ethos* en *pathos*. Ook de retoriek van de ordening komt uitgebreid aan bod. Braet bespreekt de standaardordering van het klassieke straffeleidooi als oriëntatiepunt voor de analyse van betogen. Daarnaast wijdt de auteur een hoofdstuk aan de retoriek van de verwoording. Dit doet hij aan de hand van de vier stijldeugden correctheid, duidelijkheid, aantrekkelijkheid en passendheid. Aardig hierbij is het onderdeel waarin Braet een top-49 van stijlfiguren heeft samengesteld, voorzien van uitleg en actuele voorbeelden (zoals het understatement dat Clinton gebruikte: 'Indeed, I did have a relationship with Ms. Lewinsky that was not appropriate'). Vervolgens geeft hij uitleg over de retoriek van de presentatie, zowel voor de mondelinge voordracht als de schriftelijke vormgeving van een tekst.

Het tweede deel gaat een stap verder. Hierin geeft Braet handreikingen om te beoordelen in welke mate de protagonist in zijn betoog een geslaagde keuze heeft gemaakt uit de retorische middelen voor het beoogde publiek. Hiermee kan retorische kritiek worden geformuleerd. De luisteraar of lezer kan een gefundeerd oordeel vellen over de overtuigingskracht van een betoog door na te gaan of een spreker of schrijver een optimale keuze heeft gemaakt uit de retorische mogelijkheden om zijn publiek te bedienen. Braet stelt een stapsgewijze aanpak voor om deze kritiek vorm te

geven. De auteur adviseert algemene vragen in het oordeel te betrekken (Wat is de historische of maatschappelijke achtergrond waartegen het betoog wordt gehouden? Wat is de communicatiesituatie?) en vragen die betrekking hebben op het eigenlijke betoog (Wat is de eerste indruk? Wat valt op aan de presentatie (vooral van belang bij mondelinge betogen)? Hoe is het betoog geordend, inhoudelijk uitgewerkt en verwoord?). Aan de hand van deze vragen kan een eindoordeel over de overtuigingskracht geveld worden. De analyse aan de hand van de gestelde vragen en het eindoordeel over het betoog krijgen een plaats in een retorische kritiek (bijvoorbeeld een retorische recensie naar aanleiding van een politieke toespraak of een adviesrapport naar aanleiding van een corpus speeches). Braet illustreert zijn methode aan de hand van een voorbeeldkritiek: de televisieverklaring van Clinton waarin deze – na eerdere ontkenningen – toegeeft sex te hebben gehad met Monica Lewinsky.

De toegankelijke schrijfstijl en benadering van het onderwerp – Braet maakt nauwelijks gebruik van Grieks en Latijn, en vakjargon – maakt het overzichtswerk geschikt voor een breder publiek. Niet alleen voor studenten die een communicatieopleiding volgen in het hbo of wetenschappelijke onderwijs (bij modules als argumentatietheorie en persuasieonderzoek), maar ook voor een lezer die privé of beroepshalve in het onderwerp geïnteresseerd is. Het overzicht van de retorische middelen, de handige samenvattingen aan het eind van elk hoofdstuk en het praktisch toepasbare model bieden houvast bij het analyseren en beoordelen van schriftelijke en mondelinge betogen. Voor de lezer die meer geïnteresseerd is geraakt in het onderwerp, zijn er uitgebreide literatuurverwijzingen aan het eind van elk hoofdstuk.

Everdien Rietstap

Pluuren, Astrid van & Henk van der Roest (2006). *Copywriting. Schrijven voor internet, hoe doe je dat eigenlijk?* Arnhem: La Gazetta. Prijs € 14,95 (103 pp.)

Copywriting. Schrijven voor internet, hoe doe je dat eigenlijk? is een uitgave van het Arnhemse La Gazetta, een bedrijf dat gespecialiseerd is in online copywriting en trainingen. In deze trendy vormgegeven publicatie maken 24 copywriters de lezer deelgenoot van hun ervaringen met online copywriting en hun visie op het vak. Op deze manier wordt een beeld geschetst van de verschillende opvattingen die er bestaan binnen dit nog volop in ontwikkeling zijnde vakgebied.

De auteurs Astrid van Pluuren en Henk van der Roest interviewden 24 online copywriters – van startende twintigers tot doorgewinterde veertigers. Het boek lijkt uitgewerkt te zijn volgens het stramien van een website met het voorwoord als homepage waar vanuit je kunt doorklikken naar de interviews met de verschillende copywriters.

Deze interviews vormen de leidraad voor de hoofdstukindeling. Elk hoofdstuk opent met een quote van de geïnterviewde, bijvoorbeeld ‘Als het leest alsof je niet aan het lezen bent, heb je jouw doel bereikt.’ Vervolgens maakt de lezer kennis met de copywriter en zijn staat van dienst. Tot slot presenteert de webschrijver zijn meest en minst favoriete website. Na de opening volgt het vraag-antwoordinterview. In de vragen is aandacht voor de achtergrond van de copywriter (sinds wanneer schrijf je voor internet, wat was je grootste valkuil en wat deed je toen en nu niet meer?), het heden (welke tips heb je voor een beginner en een vergevorderde, wat is het verschil met schrijven op papier?) en de toekomst (hoe ontwikkelt copywriting zich verder, voldoen jouw online teksten zich aan de criteria van de toekomst?). Tot slot eindigt elk

interview met een aantal – meestal wat vrijblijvende – *do's* en *don'ts*, zoals ‘Wees bondig, vat samen en kort dat in.’ (do) en ‘Mensen met ervaring na-apen’ (don't).

De interviews leren de lezer niet zozeer online reclameteksten schrijven. Ze zijn wel een aanzet tot het nadenken over het inrichten van en het schrijven voor een website. Opvallend daarbij is dat de copywriters open laten hoe ze de richtlijnen zelf toepassen. Bij de tips en valkuilen die de webschrijvers geven, ontbreken voorbeelden van websites waar zij aan hebben meegewerkt. Maar dit past wel bij de aard van het vak, waarin originaliteit in aanpak en stijl nog altijd de boventoon voeren.

Everdien Rietstap

Abstracts

Volume 29

no.4 2007

Roel Vismans

University of Sheffield, UK

Forms of address in Dutch and Flemish recruitment advertisements for executive jobs

ABSTRACT: This article reports on a quantitative investigation into the current use of Dutch forms of address (i.e. second-person pronouns) in recruitment advertisements for executive jobs in both the Netherlands and Flanders. Some of these advertisements only use formal pronouns, others only familiar ones. The article's theoretical background is provided by the socio-linguistic literature on forms of address and by intercultural communication, and its findings are based on a corpus of advertisements from the websites of two national recruitment agencies. It also draws parallels with other Germanic languages.

KEYWORDS: forms of address, intercultural communication, socio-linguistics

Naomi Kamoen, Bregje Holleman en Huub Van Den Bergh

University of Utrecht

How easy is a non-difficult text? A meta-analysis on the effect of question wording in measuring the perceived quality of texts

ABSTRACT: If we want to measure how subjects perceive the quality of a text, questionnaires with scalar questions are often used. What does the respondent think, for example, of the difficulty of the text? Questions about these kinds of topics can be posed on three different scales: a negative Likert scale (The text is difficult. Agree – Disagree), a positive Likert scale (The text is easy. Agree – Disagree) and a semantic differential scale (The text is... Easy – Difficult). It is assumed that respondents give the same answers to all three questions. A group of MA Communication studies students tested whether or not this assumption is true. In this article a meta-analysis of their studies is described. The goal was to test whether or not an effect of question wording can be generalized over studies and over word pairs. The choice of wording appears to be crucial in measuring opinions about texts. For every word pair an effect of question wording was found. For ten of the thirteen tested pairs, the effect can be classified as 'large'. For four of

these pairs, more variance is explained by the question wording than the amount of variance explained by the topic of the text. The respondent often expresses his opinion more positively on a negative Likert-scale, than on the other two scales.

KEYWORDS: Likert scale, semantic differential scale, measuring text quality, wording effects

Antoine Braet

University of Leiden

Did the researchers of the speech communication departments betrayed their cause? An overview of the research in the field of ‘Taalbeheersing’ (Speech Communication) (1980-2005)

An analysis of the VIOT proceedings from 1984, 1993 and 2005, the volumes of the periodical *Tijdschrift voor Taalbeheersing* covering the same years (including the preceding two years) as well as of the 101 dissertations published from 1980 till 2005 reveals a remarkable development of the research in ‘Taalbeheersing’ (Speech Communication). Within the field of applied-oriented research, research in language skills (education) has rather strongly decreased. However, one notices an increase in document design. On the level of more fundamental research, the interest in conversation analysis has weakened, the study of argumentation is holding steady at a high level whereas linguistic discourse study has at present even defeated the study of argumentation. More recently, the applied language researchers in ‘Taalbeheersing’ are moving from the field of language skills (education) towards document design. This trend is the major cause of the considerable decrease in the research in the field of language skills (“the betrayal”). Besides,

the important increase in document design also is a result of the expansion of Speech Communication research at the departments of CIW outside the Dutch language studies.

KEYWORDS: speech communication, study of argumentation, conversation analysis, study of language skills, discourse studies, document design

Inhoudsoverzicht

Tijdschrift voor Taalbeheersing 2007

Jaargang 29

Artikelen

Braet, Antoine

Hebben de taalbeheersers hun zaak verraden? Een overzicht van het Taalbeheersingsonderzoek van 1980-2005 **333-354**

Burgers, Christian

Verbale ironie: een literatuurstudie **135-158**

Eemeren, Frans van en Bart Garssen

Kwantitatief empirisch onderzoek van argumentatie. Ter inleiding **193-195**

Eemeren, Frans van, Bart Garssen en Bert Meuffels

De conventionele deugdelijkheid van de pragma-dialectische discussieregels **251-274**

Graaf, Anneke de, José Sanders, Hans Beentjes en Hans Hoeken

De rol van identificatie in narratieve overtuiging **237-250**

Hof, Sanne van 't

De interviewer als recipiënt: response tokens in gestandaardiseerde survey interviews **45-64**

Hornikx, Jos

Hoe goed zijn taalgebruikers in het selecteren van overtuigende evidentie? **224-236**

Hoven, Paul van den

Causale relaties: een onomasiologische benadering **97-134**

Jansen, Carel, Jos van Baal en Eefje Bouwmans

Angst in voorlichtingsteksten. Een replicatieonderzoek naar de effecten van afstemming van fear appeals over HIV/AIDS op de culturele oriëntatie van de lezers **1-19**

Jansen, Henrike

Zwijgen als conversationele implicatuur. Over het nut van een Griceaans perspectief op wetsinterpretatie **171-183**

Kamoen, Naomi, Bregje Holleman en Huub van den Bergh

Hoe makkelijk is een niet moeilijke tekst? Een meta-analyse naar het effect van vraagformulering in tekstevaluatieonderzoek **314-332**

Kloosterhuis, Harm

Strategisch manoeuvreren met taalkundige argumenten in rechterlijke uitspraken **159-170**

Meuffels, Bert

Strategisch manoeuvreren in empirisch perspectief **207-223**

O'Keefe, Daniel

Persuasieve effecten van strategische manoeuvres: Bevindingen naar aanleiding van meta-analyses van empirisch onderzoek naar persuasieve effecten **196-206**

Schilperoord, Joost

Oote, Retorische schema's (en tropen) in tekst en beeld **65-87**

Verhoeven, Gerard

Argumentatie over spellingveranderingen 20-44

Vismans, Roel

Aanspreekvormen in Nederlandse en Vlaamse personeelsadvertenties voor hoogopgeleiden
289-313

Bibliografie

Amjarso, Bilal, Marcin Lewinski en Yvon Tonnard

Bibliografie argumentatietheorie 2006 **355-376**

***Signaleringen* 90-93, 184-186, 275-280, 377-380**

***Uit de tijdschriften* 88-89, 187-189, 281-282**

***Nieuws uit het vakgebied* 94, 190**